

İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ
MEDENİYETLER İTTİFAKI ENSTİTÜSÜ
MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

XVIII. YÜZYIL HRİSTİYAN BATI'DA
TOLERANS KAVRAMININ
GELİŞMESİNDE OSMANLI PRATİĞİNİN
ETKİSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ:
VOLTAIRE ÖRNEĞİ

ESRANUR YAĞMUR

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. TAHSİN GÖRGÜN

İSTANBUL, 2024

AKADEMİK DÜRÜSTLÜK BEYANI

Bu çalışmada yer alan tüm bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu, söz konusu kurallar ve ilkelerin zorunlu kıldığı çerçevede, çalışmada özgün olmayan tüm bilgi ve belgelere, alıntılama standartlarına uygun olarak referans verilmiş olduğunu beyan ederim.

Adı Soyadı: Esranur YAĞMUR

İmza:

ÖZ

XVIII. YÜZYIL HRİSTİYAN BATI'DA TOLERANS KAVRAMININ GELİŞMESİNDE OSMANLI PRATIĞİNİN ETKİSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: VOLTAIRE ÖRNEĞİ

Yağmur, Esranur

Medeniyet Araştırmaları Yüksek Lisans Programı

Öğrenci Numarası: 215019003

Open Researcher and Contributor ID (ORC-ID): 0009-0003-0238-3375

Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası: 10670918

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Tahsin Görgün

Temmuz 2024, 82 sayfa

Dini tolerans kavramı, tarih boyunca semavî dinler arasında, kendini “sevgi dini” olarak tanıtmaya rağmen Hristiyanlık için en problematik meselelerden biri olmuştur. Hristiyanlığın, Roma İmparatorluğu’nun resmi dini olarak kabul edildiği IV. asırdan XVIII. asra kadar Batı Avrupa, yalnızca diğer dinlere karşı baskı ve zulüm politikasının uygulamakla kalmamış; devletin ve kilisenin otoritesini tehlikeye atacağı inancıyla Katoliklik dışındaki tüm mezhepler de “sapkın” olmakla itham etmiş ve şiddetli cezalara mahkûm etmiştir. Erken modern çağa doğru gelindiğinde çoğulcu bir dünya düzeninin hâkim olmasıyla birlikte Batı, birçok kültürle karşılıklı etkileşime girmiş ve bunun sonucunda kendi kavramlarını yeniden inşa edeceği bir toplumsal dönüşüm sürecini başlatmıştır. XV. asırdan itibaren yükselen bir dünya medeniyeti haline gelen Osmanlı İmparatorluğu, sosyal, siyasî ve dinî politikalarıyla Hristiyan Batı’nın dönüşümündeki en etkili güçlerden birisidir. Medeniyetler arası ilişkiler bakımından bir inceleme sunan çalışma, XVIII. asırda Batı’da tolerans kavramı üzerinden yapılan tartışmalarda din ve inanç özgürlüğüne yönelik örnek teşkil eden Osmanlı pratiğinin bir etkisinin olup olmadığını sorgulamaktadır. Söylem analizi metoduyla, imparatorluğun muhtelif topraklarında ikamet etmiş Batılı düşünür, seyyah, diplomat ve din adamlarının Osmanlı’nın siyasi-sosyal politikalarına, özellikle

de dini hoşgörü uygulamalarına dair tecrübelerini ve kayıtlarını değerlendirmektedir. Ayrıca, Orta Çağ'dan beri süregelen tarihsel kayıtlarda Müslüman Türklerin "sapkın", "öteki" ve Hristiyanlar için "Tanrı'nın kırbağı" olarak tasvir edilmesinin aksine, Voltaire gibi modern zamanların önde gelen fikrî öncülerinin Osmanlı'yı nasıl algıladıklarını ve Osmanlı uygulamalarına ne şekilde referansta bulduklarını ortaya koymaktadır. Sonuçlar birçok Batılı'nın kendi ülkelerine döndüklerinde, Türklerin farklı dinden birçok etnik unsura, kendi dini ve dünyevi otoritelerinden daha geniş ibadet ve inanç salâhiyeti tanıdığını itiraf ettiklerini, dahası bunu takdirle karşıladıklarını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte çeşitli vesilelerle edinmiş oldukları yeni bakış açısının, Batı'nın toplumsal düzeninin gelişmesindeki etkisini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dini tolerans, Hristiyan Batı, Engizisyon, Voltaire, Osmanlı İmparatorluğu

ABSTRACT

EVALUATION OF THE INFLUENCE OF OTTOMAN PRACTICE ON THE DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF TOLERANCE IN THE XVIII. CENTURY CHRISTIAN WEST: THE EXAMPLE OF VOLTAIRE

Yağmur, Esranur

MA in Civilization Studies

Student ID: 215019003

Open Researcher and Contributor ID (ORC-ID): 0009-0003-0238-3375

National Thesis Center Reference Number: 10670918

Thesis Supervisor: Prof. Dr. Tahsin Görgün

July 2024, 82 pages

Throughout history, the concept of religious tolerance has been one of the most problematic issues for Christianity, despite its self-proclaimed "religion of love". From the 4th century, when Christianity was accepted as the official religion of the Roman Empire, until the 18th century, Western Europe not only implemented a policy of oppression and persecution against other religions, but also accused all sects other than Catholicism of being "*heretical*" and condemned them to severe punishments, believing that they would jeopardise the authority of the state and the church. Towards the early modern era, with the emergence of a pluralistic world order, the West interacted with many cultures and as a result initiated a process of social transformation in which it would rebuild its own concepts. The Ottoman Empire, which became a rising world civilisation from the 15th century onwards, was one of the most influential forces in the transformation of the Christian West with its social, political and religious policies. Presenting an analysis in terms of relations between civilisations, this study questions whether the Ottoman practice, which set an example for freedom of religion and belief, had an impact on the debates on the concept of tolerance in the West in the 18th century. Using the method of discourse analysis, it evaluates the experiences and records of Western thinkers, travellers, diplomats and

clergymen who resided in various territories of the empire regarding the political-social policies of the Ottoman Empire, especially the practices of religious tolerance. It also reveals how prominent intellectual pioneers of modern times, such as Voltaire, perceived the Ottoman Empire and how they referred to Ottoman practices, in contrast to the historical record since the Middle Ages in which Turks were portrayed as "heretics", "the other" and "the scourge of God" for Christians. The results reveal that many Westerners, upon returning to their own countries, admitted that the Turks granted many ethnic elements of different religions a wider scope of worship and belief than their own religious and secular authorities, and that they even appreciated this. In addition, it reveals the impact of the new perspective they acquired on various occasions on the development of the social order of the West.

Keywords: Religious tolerance, Christian West, Inquisition, Voltaire, Ottoman Empire

İTHAF

Her şeyden önce en büyük teşekkürüm Allah'a. İnsana dair bütün duygularla yüzleştiğim, inişli çıkışlı bir süreçti benim için. Ortaya bir anlatı koymaktan öte, beni kendimle ve daha fazlası Allah'la buluşturan bir zaman dilimiydi. Başarılı hissettiğim anlarda bunun, O'nun bana sağladığı imkanlarla mümkün olduğunu hatırlattım kendime. Bazen unuttum ve tekrar hatırladığımda unutmamak için dua ettim. Bazen de çok başarısız hissettim. Zihinsel çabalarımın bir de "neden buradayım" soruları eklendi. Cevabını ararken aslında çoğu zaman bunun tam da karşımda olduğunu gördüm. İlham, gayret ve istek. Kimsenin benden yapmamı talep etmediği böyle bir işi, yarıda bırakmama şevki, bilinci. Bunlar da Allah'ın bana hediyeleriydi. En büyük şükranım O'na.

Sonsuz dinginliğinde taşıdığı o inanılmaz cazibeyle, kendisine gelen herkesi kucaklayan Salis Medresesi. Bu muhteşem mekânın bir parçası olmak her zaman çok ayrıcalıktı. Ve bütün bu süreçte sabrıyla, sonsuz teşviki, engin bilgisi ve hakiki yol göstericiliğiyle beni asla yalnız bırakmayan kıymetli danışmanım Prof. Dr. Tahsin Görgün'e sonsuz teşekkürler. Lisans sürecinden beri kendisinden aldığım derslerle bu alana olan ilgimi keşfettim. MEDIT'te katıldığım çeşitli derslerle de buradan devam etmem gerektiğinden emin oldum. Zihnimde açtığı yeni bakışlar ve düşünme biçimleri için kendisine minnettarım. Ayrıca tez jürime katılma nezaketini gösteren Prof. Dr. Alparslan Açıkgenç ve Dr. Ercüment Asil'e de çok teşekkür ederim.

Son olarak, bana bu süreçte büyük bir özgürlük alanı açan, beni anlayışla karşılayan aileme, babam Hasan, annem Zekiye, kız kardeşlerim Zehra ve Zeynep ve canım yeğenim Ömer Ali'ye teşekkür ediyorum.

İlmin kendisi çok güzel. Ona ulaşmaya çalışırken gösterilen çaba çok daha kıymetli, tatmin edici. Mutlaka bu işi daha güzel yapacak zihinler vardır. Benimkisi küçük bir katkı, yeni başlayanlar için bir kaynaklık oluşturacaksa ne mutlu.

Esra Yağmur

İSTANBUL, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iv
ABSTRACT	vi
İTHAF.....	viii
BÖLÜM I GİRİŞ	1
BÖLÜM II VOLTAIRE'İ TOLERANS FİKRİNE HAZIRLAYAN DÜŞÜNSEL ARKA PLAN.....	7
2.1. Hristiyan Batı Tarihinde Doktrinel Bir Problem: Dini Hoşgörü	7
2.2. Engizisyonun Temelleri ve Augustine'in "Adil Zulüm" Teorisi.....	8
2.3. Engizisyon: Dini Çoğulculuğa Karşı Kilise Fikirleri Denetim Altına Alıyor ..	12
2.4. Aydınlanma ve Tolerans Fikrinin Dönüşümü.....	19
2.5. Yeni Bir Dünyanın İmkânı: Pierre Bayle	23
BÖLÜM III OSMANLI'DA TOLERANS VE VOLTAIRE	30
3.1. İslam Dünyasının Avrupa Üzerindeki Etkisi.....	31
3.2. Voltaire'in Tolerans Düşüncesinde Osmanlı Etkisi	38
3.3. Voltaire'in Osmanlı'ya Yönelik Malumat Kaynakları.....	53
BÖLÜM IV SONUÇ	67
REFERANSLAR	70

BÖLÜM I

GİRİŞ

Hristiyan Batı tarihini incelediğimiz zaman din ve vicdan hürriyeti fikrinin, Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olarak kabul edildiği IV. yüzyıl başından XVIII. yüzyıl Aydınlanma dönemine kadar hem doktrinel hem de siyasi manada oldukça problematik bir konu olduğunu görmekteyiz. Katolik Kilise'nin, hakikatin yegâne ve ideal temsilcisi olma iddiası asırlar boyunca Kıta Avrupası'nda sürdürülmüştür. Özellikle bu durum, Hristiyanlığın “*devletin tek dini*” olması prensibinin, Orta Çağ'a gelindiğinde “*dünyanın tek dini*” olma yönünde ilerlemesiyle daha görünür hale gelmiştir. Papalığın imparatorluk boyunca elde ettiği üstünlükle birlikte Kilise artık Hristiyanlığın kendi içerisinde ortaya çıkmış tüm mezhepsel ayrışmaları “*heretik*” olmakla itham etmiş ve onlara karşı büyük bir mücadele başlatmıştır.

Bu mücadelenin en somut aracı Kilise ise mahkemeleridir. Tek bir Hristiyan kültürünü tüm bir kıtada hâkim kılma ideolojisi XIII. asırda Engizisyon mahkemelerinin meşrulaştırılmasıyla bir üst boyuta taşınmıştır. Engizisyonun muhatabı bundan sonra sadece Hristiyanların kendileri değil, aynı zamanda Yahudilik ve İslamiyet gibi “pagan” kabul edilen diğer semavi dinlerdir. Ancak erken modern çağa gelindiğinde Avrupa'da birçok anlamda değişimin tohumları atılmaya başlayacaktır. Önceleri düşünce ve inanç özgürlüğüne yönelik cılız bir şekilde varlık gösteren fikirler, Aydınlanmanın değişen toplumsal, kültürel ve dini dinamikleriyle daha güçlü bir şekilde varlık göstermeye başlayacaktır.

Kıta Avrupası'nda tolerans düşüncesinin gelişimini inceleyen bu çalışma, en başta düşünce tarihiyle irtibatlı olmakla birlikte, Batı tarihindeki din savaşlarının ve baskıların motivasyonlarını anlamak, Kilise'nin toplum üzerindeki otoritesinin gerekçelerini kavrayabilmek ve Hristiyan bir Batılının hangi saiklerle inanç ve düşüncesini dini dogmaların boyunduruğundan kurtarmaya çalıştığını anlamak amacıyla tarihsel bir arka plan da verecektir.

Çalışmanın içerdiği zaman dilimi XVIII. yüzyıl Hristiyan Batı Avrupası'dır. Aydınlanmacı düşünürlerin bu dönemde din ve vicdan hürriyetine yönelik artan taleplerinin fikirsel kaynağını ve özellikle bunlar arasında İslam'ın yerini sorgulamak bu çalışmanın birincil amacıdır. Bunu yaparken esas olarak tolerans üzerine yazdıklarının ve Batı dünyasına bu anlamda ne teklif ettiğinin sorgulanacağı isim Fransız Aydınlanma düşüncesinin en önemli simalarından Voltaire'dir.

Avrupa düşünce tarihine dair araştırma yapıldığında XVIII. asra kadar Batılı toplumlarda dini hoşgörünün hem teoride hem de pratikte çok nadir uygulanan bir pratik olduğunu görebiliriz. Dolayısıyla Voltaire'in tolerans derken neyi kastettiğini anlamak ve din ve vicdan hürriyetine yönelik fikirlerinin kaynağının nereden gelmiş olabileceğini sorgulamak ortaya cevaplanması gereken birçok soru çıkarmaktadır. Avrupalı düşünürler, Aydınlanma öncesine kadar kendinde olmayan bu pratiğe dair bilgiyi nereden edindi, hangi kaynaklara dayanarak toleransı kendi topraklarında da uygulanabilecek bir imkân olarak görmeye başladılar, bu anlamda cevabı bulunmaya çalışılacak en temel sorular olacaktır.

Medeniyetler arası irtibatlar çerçevesinde sürdürülen bu çalışmada, konuya daha bütüncül bir perspektiften bakmak Batı'nın Aydınlanma ile geçirdiği dönüşümde, hususen hoşgörüyle ilintili konularda dış faktörlerin, başka toplum ve medeniyetlerin tecrübelerinin, özelde de dönemin hâkim gücü olan Osmanlı Devleti'nin pratiğinin ve Müslümanlarının varlığının bu sürece müspet bir katkısının olabileceğine işaret ediyor. Her ne kadar Osmanlı Devleti'nin genişleme siyaseti, o dönemde bir kesim için Türk tehlikesi sorununu ortaya çıkarsa da bu toprakları ziyaret eden ve toplumsal yaşayışı müşahede eden seyyah, diplomat ve tüccarlar sayesinde İslami değerler ve fikirlere daha objektif bir şekilde yaklaşılmasının önü açılmış ve bu vasıtalarla fikirlerin intikaliyle de Batı'da daha açık bir toplum yapısının oluşmasına zemin hazırlamıştır.

İki bölümde değerlendirilecek olan çalışmanın **ilk bölümünde** tolerans fikrinin Batı tarihi içerisinde nasıl bir gelişim seyrettiğini göstermek hedeflenmiştir. Böylelikle çatışmanın ortaya çıktığı toplumsal, ekonomik ve dini zemini anlamak, toleransın ne

tür koşullar altında biçimlendiğini gösterecek ve aynı zamanda Batı'nın neden dış kaynaklara yönelme ihtiyacı duyduğunu ortaya koyacaktır. Bu anlamda öncelikle Batı'da yüzyıllar boyunca sürdürölen dinî fanatizmin ve dogmatik söylemin değişmesini tetikleyen unsurların neler olduğunu takip etmenin önemli olduğu düşünölmektedir. Burada konu açısından iki önemli Batılı filozofun düşünce ve inanç özgürlüğüne dair fikirleri değerlendirilecektir. Bunlardan ilki IV. yüzyılda yaşamış ve Hristiyanlık tarihinde dinî zulmün ilk sistematik savunuculuğunu yapmış Augustine'dir. Diđer önemli isim ise Augustine'den asırlar sonra yaşamış, XVII. asrın önemli Fransız filozoflarından Pierre Bayle olacaktır. Birbirinden oldukça uzak tarihlerde yaşamalarına rağmen bu iki düşünürün sečilmesinin nedeni, her ikisinin de yaşadıkları asrın entelektüel ve kültür atmosferine ve toplum anlayışlarına olan dönüştürücü etkileri ve aynı zamanda tolerans fikrinin Avrupa düşünce tarihindeki seyirini değerıştiren bir felsefi sistem ortaya koymuş olmalarıdır.

Çağının en kritik fikir adamlarından olan Augustine, açıkça dinde hoşgörüsüzlüğü benimsemiş bir düşünürdür. Augustine Luka İncilinde gečen “*Onları içeri girmeye zorla*” ayetinin literal yorumunu referans alarak Ortodoks inancı taşımayan herkese karşı Kilise'nin dini baskı ve zulüm uygulamasının meşrû olacağını iddia etmiştir. “Adil zulüm” (righteous persecution) şeklinde ifade ettiği anlayışı devam eden asırlarda Kilise tarafından, dini baskı ve zulmün en büyük teolojik kaynağı olarak kabul edilmiş ve Orta Çađ'a gelindiğinde ise papalık Engizisyonun yaratılmasına gerekçe olmuştur. Augustine'in düşünce ve inanç dünyasında geçirdiği muhtelif devreler onun hoşgörü fikrinde esaslı değerişimler yaşamasına sebebiyet vermiştir. Önceleri dinden sapmış kişileri, ikna ve güzel sözle yola getirmeyi savunsa da daha sonra toplumun değerışen dini yapısının bir gereği olarak, inanç konularında zor kullanmanın ruhun kurtuluğu için elzem olduğunu iddia etmiştir. Augustine'in çeşitli kişilere gönderdiği mektupları içeren *Letters* adlı çalışma, bu aşamada onun fikirlerine dair referans olarak alınacak ilk eserdir. Augustine'in hoşgörü üzerine fikirlerinin yanı sıra Letters, Kilise tarihi, dogma ve sosyal tarih gibi konulara dair de önemli bir kaynaklık sağlamaktadır.

Burada değerlendirmeye alınacak ikinci önemli isim, XVII. yüzyılda yaşamış Fransız düşünür Pierre Bayle olacaktır. Bayle'i bu çalışma için önemli kılan yaşadığı asrın sonlarına doğru hoşgörü sorunuyla ilgilenmesi ve bununla birlikte Augustine'in

hoşgörüsüzlük tezinin tam aksini savunarak Avrupa'nın fikir dünyasında önemli bir değişim başlatıcısı olmasıdır. Engizisyon fikri Avrupa için bir dönem dinsel ayrışmaların ve sapmaların önüne geçme noktasında bir çözüm olarak görülmüştür. Ancak zamanla çözüm olarak görülen bu mekanizma din savaşlarını daha fazla tetiklemeye ve toplumsal düzeyde büyük bir sorun teşkil etmeye başlamıştır. Aydınlanma dönemiyle birlikte bunun çözümünün ancak Hristiyanlık dışındaki bütün inanç ve düşüncelere evrensel bir hoşgörü gösterilmesiyle mümkün olabileceği anlaşılmıştır. Bayle, Augustine'in asırlar boyu dini baskıyı ve zulmü meşrulaştıran tezini reddetmiş, İncil'in ilgili ayetinin literal tefsirinden ziyade batınî manasını derinlemesine analiz ederek hoşgörünün gerekliliğini vurgulamıştır. İnsanları inanmadıkları bir şeye zorlamanın onların kurtuluşlarını sağlamadığını, aksine daha fazla günah işlemelerine sebep olduğunu savunarak Batı düşünce tarihinde asırlar sonra yeni bir bilginin imkanını oluşturmuştur. Bayle'in *A Philosophical Commentary* ve *An Historical and Critical Dictionary* adlı iki önemli eseri, Augustine'in tezine olan reddiyesi ve onun aklî gerekçelerini detaylandırması açısından çalışmamızın bu kısmına kaynaklık etmiştir

Avrupa düşünce tarihinde tolerans fikrinin geçirdiği bu dönüşüm verildikten sonra çalışmanın **ikinci bölümünde** Voltaire'in hoşgörü anlayışı değerlendirilecektir. Voltaire'in seçilme amacı, düşünürün Fransız Aydınlanmasının gelişmesine ve yayılmasına olan katkılarıdır. Ayrıca toleransa dair yazdıklarıyla din ve ifade özgürlüğünün, öncelikle içine doğduğu toplum olan Fransa'da, daha sonra ise Kıta Avrupası'nda büyük yankı uyandırmasıdır. Bu noktada öncelikle Voltaire'in tolerans ile neyi kastettiğini ve içinde yaşadığı toplum için ne teklif ettiğini anlamak adına onun en kritik eserlerinden biri olan *Felsefe Sözlüğü* incelenmiştir. Toplumsal hoşgörünün temin edilememesindeki en büyük engelin, her bir Hristiyan mezhebin kendi inancını mutlak hakikat olarak görüp bir başkasına dayatmasında olduğunu düşünen Voltaire, bunu engellemenin yolu olarak da aklın, insan eylemlerinde etkin bir şekilde kullanılması ve toplumsal barışı ve refahı arttıracak çoğulcu bir din anlayışının benimsenmesi olduğunu düşünür. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, bunlar Batı toplumu için uygulamada nadiren rastlanan fikirlerdir. Acaba Voltaire, toplumsal ve dini çatışmaları engelleyecek çözüm olarak hoşgörü ve dini çoğulculuk fikrine kendi kendine mi ulaşmıştır yoksa onun düşüncesini şekillendiren başka faktörler de dikkate alınmalı mıdır gibi sorular bizi başka bir bilginin imkanına götürmektedir.

Voltaire'in tolerans fikrini değerlendirilirken dikkate alınacak diğer temel kaynaklar ise *Hoşgörü Üzerine İnceleme*, *Candide ya da İyimserlik*, *İsveç Kralı XII. Şarl'ın Tarihi* adlı eserleridir. Hoşgörü Üzerine İnceleme'de ilkel kabilelerin, eski uygarlıkların ve Yahudilerin tecrübelerinin yanında, dönemin hâkim gücü olan Osmanlı İmparatorluğu'nun pratiklerine doğrudan veya dolaylı atıfları, hakikatin bir Türk vasıtasıyla açığa çıkarıldığı *Candide*, birçok Avrupa ülkesinde yaşamış ancak gerçek manada bir Türk padişahın himayesinde hoşgörüyü karşılanmış Kral Şarl'ın Tarihi'nde anlatılanlar Voltaire'in tolerans fikrini benimsemesinde İslam medeniyetinin ve Osmanlı pratiğinin etkisini göstermesi açısından ehemmiyet arz etmektedir.

Bu temel eserler bağlamında Osmanlı pratiğinin ve hoşgörü politikasının Voltaire'in düşüncesine etkisini tespit ettikten sonra tartışmaya açma gereği duyulan bir başka konu, Voltaire'in Osmanlı'ya yönelik malumat kaynaklarının neler olmuş olabileceğidir. Böyle bir tartışma daha geniş manada Osmanlı'nın ve İslam medeniyetinin Hristiyan Batı Avrupa'sı üzerindeki etkisinin daha derinlere tekabül ettiğini göstermektedir.

Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının genel manada Avrupa'nın oluşumunda, özelde ise Batı'da hoşgörünün tesis edilmesindeki müspet etkisi çoğu zaman vurgulanan veya kabul edilen bir konu değildir. Hatta Osmanlı'ya yönelik yapılan çalışmalar genellikle Müslümanların, Batı literatüründe menfi bir tutumla ele alındığına işaret etmektedir. Ancak çalışmanın son kısmında referans olarak alınan Paul Hazard'ın *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme* eseri ile Maxim Rodinson'un *Batı'yı Büyüleyen İslam* adlı çalışmaları karşımıza daha farklı bir gerçeklik çıkarmaktadır. XVII. yüzyılda Osmanlı topraklarına yönelik seyahat notları ve Osmanlı hakimiyetinde yaşayan muhtelif milletlere dair o dönemde yazılmış eserler, Osmanlı toplum yapısının Avrupalılar için ne ifade ettiğini göstermesi açısından değerlendirilmesi gereken hususlardır. Uzun yıllar Osmanlı topraklarında bulunmuş diplomat Paul Rycaut'un *The Present State of the Ottoman Empire* ve *The Present State of the Greek and Armenian Churches* eserleri, İngiliz seyyah George Sanyds'in *A Relation of a Journey Begun* adlı kitabı ve Fransız hukukçu Jean Bodin'in *Six Book of Commonwealth* adlı eseri o dönemde Batılıların zihninde mevcut Osmanlı algısını

objektif bir şekilde sunması açısından tezin son kısmında değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Bu çalışma, şimdiye kadar Osmanlı Devleti'ne ve Müslümanlara yönelik yazılmış çalışmalarda Batı'nın, Türkleri barbar, öteki ve Tanrı tarafından Hristiyanlara gönderilmiş bir ceza olarak görmediklerini ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Orta çağlardan başlayarak erken modern döneme gelinceye kadar Osmanlı'ya dair yapılmış birçok gözlem, Batılı zihnin Müslümanları nasıl algıladığını ortaya koymaktadır. Montgomery Watt'ın da ifade ettiği gibi Avrupa, kendisine dair yeni bir imgeyi Müslüman Doğu vasıtasıyla edinecektir. Dolayısıyla XVI. asırdan itibaren İslam medeniyetine ve Osmanlı'nın devlet politikasına, idarî teşkilatına ve toplumsal yapısına dair yazılmış eserleri derinlemesine analiz etmek Avrupa merkezci tarih okumasının önüne geçmek ve daha objektif kriterlerle tarihsel vakıaları değerlendirmek açısından önem arz etmektedir. Marshall Hodgson'ın vurguladığı gibi İslam toplumu erken modern döneme kadar Afro-Avrasya yarımküresinde en büyük alanı işgal ediyor ve kendisiyle münasebet kuran bütün toplumlar için evrensel değerlerin ve normların kaynağını oluşturuyordu. Çalışma bu açıdan, Osmanlıyla irtibatlı yapılacak araştırmalara bu cihetten yaklaşılmasının önemini vurgulaması dolayısıyla da bir farkındalık oluşturmayı hedeflemektedir.

BÖLÜM II

VOLTAIRE'İ TOLERANS FİKRİNE HAZIRLAYAN DÜŞÜNSEL ARKA PLAN

2.1. Hristiyan Batı Tarihinde Doktrinel Bir Problem: Dini Hoşgörü

Hristiyan Batı Avrupa, Orta Çağ'dan XVIII. asra kadar politika ve dinin her alanında hükümetin kontrol mekanizmasının sıkı sıkıya işlediği bir dönemdir. Tolerans ve bununla birlikte gelen dini çoğulculuk, ibadet ve vicdan özgürlüğü gibi haklar Batı medeniyeti tarihinde her zaman tartışılan konular olmuştur. Bu kavramlar, Orta Çağ'a gelinceye kadar evrensellik ve hakikat iddiasına sahip Katolik Hristiyanlıkta teorik anlamda nadiren tecrübe edilecektir. Pratik anlamda ise Hristiyanlık bütün büyük dinler arasında kilise otoritesi ve toplum düzeni üzerinde doğrudan bir tehdit unsuru oluşturduğu gerekçesiyle diğer inançlara karşı en hoşgörüsüz olan din olarak kabul edilmiştir.¹

Her ne kadar Yeni Ahit'te, Hristiyanlığın Yahudi kurucusu İsa Mesih'in, takipçilerine karşılıklı sevgi ve zulmedene karşı şiddetsiz bir direnci öğreten bir peygamber/kurtarıcı² olarak tasvir edilmesine rağmen; Hristiyan Katolik Kilisesi, bazı teolojik öğretilerin etkisi altında kendi inanç sistemine ve dogmatik prensiplere sıkı sıkıya bağlılığı teşvik etme eğiliminde olan ve bunu baskı yoluyla gerçekleştiren bir kurum olmuştur. Hristiyanlık başlangıcından itibaren, içinde doğup geliştiği Greko-Romen çok tanrıcılığına, köklerinin dayandığı Yahudiliğe ve ardından da İslam'a karşı tolerans gösteren bir din olmamıştır.³ Dahası kendi dini tarihi içerisinde bile havariler zamanından bu yana, İsa Mesih'e inanmalarına rağmen Ortodoks öğretinin prensipleri olan Mesih'in doğası, Üçleme, kilise ve diğer konulara dair sahip oldukları tutumlarından dolayı diğer mezhep inananlarını "sapkın" olarak nitelendirmiştir.

¹ Voltaire, Felsefe Sözlüğü, çev. Lütfi Ay, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1946, c. 4, s. 206.

² Luke 6:27-29

³ Perez Zagorin, How the Idea of Religious Toleration Came to the West, Oxford: Princeton University Press, 2003, s. 1-2.

Bu durum, Batı Medeniyeti tarihinde dini anlamda bir tür hegemonya çağı olarak görülen dördüncü yüzyıla kadar geri götürülebilmektedir. Hristiyanlığın ilk dönemlerinde, Konstantin tarafından heretik/sapkın gruplar cemaatten dışlanmış, inançları nedeniyle devlete karşı suç işledikleri iddiasıyla maddi cezalara çarptırılmış ve onlarla her türlü iletişim yasaklanmıştır. Hristiyanlığın Bizans İmparatorluğu'nun resmi dini olarak kabul edildiği ve ülkenin tek bir inanç altında birleştirildiği bu dönemde, imparatorluğun vatandaşları da artık sadece bir Romalı olarak değil, aynı zamanda bir Hristiyan olarak tanımlanmaya başlamıştır.⁴

Hristiyan imparatorlar yalnızca pagan inancını bastırmakla kalmadılar, aynı zamanda Katolik öğretisini reddeden ve dördüncü yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve şizmatik kiliseler kuran Aryanizm ve Donatizm gibi mezheplere karşı da cezalandırıcı yasalar ve baskı uyguladılar. O zamana kadar bu tür mezhepsel ayrılıklar, Kilise'ye ait bir mesele olarak görüldüğünden bu kimseler en fazla yine kilise tarafından uygulanan dinden aforoz edilme gibi manevi cezalara maruz bırakılıyordu. Ancak imparatorluğun resmi olarak Hristiyanlığa dönüşünden sonra dini farklılıkların çözümü Kilise'ye bırakılmak yerine, Ortodoks birliğin teminatı için ayrıca gerekli görülen bütün maddi ve bedensel cezaların uygulanması yoluna gidilmiştir.⁵ Bu hususta Büyük Jüstinyen (565), imparatorluk içinde tek bir hukuk ve inanç sistemine dayalı yeni bir dini politika geliştirmiştir. İmparatorluğu "Tek Devlet, Tek Hukuk, Tek Kilise" mottosu ile yöneten Jüstinyen, Mesih'i kurtuluşa giden tek yol, Kilise'yi de Mesih'e ulaştıran yegâne kaynak olarak kabul etmiştir. Böylece diğer inançlara mensup olanlar kurtuluştan muaf tutularak suçlu addedilmiş ve dahası "Şeytan'ın çocukları" olarak ilan edilmişlerdir.⁶

2.2. Engizisyonun Temelleri ve Augustine'in "Adil Zulüm" Teorisi

⁴ I. Theodosius tarafından yayınlanan ve Katolik Ortodoksluğun devletin resmi dini ilan edildiği Selanik Fermanı (380) ile imparatorluk bünyesindeki son pagan unsurlar da ortadan kaldırılmıştır. Bundan böyle İncil'in öğretisine ve apostolik öğretisi doğrultusunda kutsal yasaları ihlal edenler ve sapkın öğretilere bağlı kalanlar "kutsal suç" işlemiş kabul edilmiştir. Dini ortodoksluk olarak kabul edilen inancın sınırlarının açıkça belirlendiği bu ferman, "kafir" olarak nitelendirilen diğer Hristiyan inançlarının mensuplarına karşı uygulanacak baskıyı meşrulaştıran ilk ferman olarak da kabul edilmiş; sapkınlara yönelik ölüm cezası ilk defa burada gündeme getirilmiştir. Konuyla alakalı ayrıntılı bilgi ve diğer din mensuplarına karşı uygulanan baskı politikaları için bkz. Robert Louis Wilken, *Liberty in the Things of God: The Christian Origins of Religious Freedom*, Yale University Press, 2019, s. 24-44.

⁵ Joseph Lecler, *Toleration and Reformation*, London: Longmans, 1960, s. 45-46.

⁶ Alexander A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire, 324-1453*, vol. 1. Wisconsin: The University of Wisconsin Press 1952; s. 148.

Avrupa düşünce tarihine baktığımız zaman, din ve vicdan hürriyetine yönelik tutumlar, ferdî ve ictimâî haklar, insanın masum mu yoksa günahkâr mı doğduğu, insan aklının yetkinliği ve karar verme yetisine dair meseleleri ve bütün bunların toplumsal, siyasî ve dinî yaşamdaki yansımalarını anlayabilmek için yaşanan hadiseleri bütün olarak Avrupa atmosferi içinde mütalaa etmek gerekir. Yukarıda da ifade edildiği üzere Hristiyanlığın, Roma Devleti'nin resmi dini olmaya başlamasından itibaren, imparatorluk sınırları içerisinde Hristiyanların sayısı artmaya başlamıştır. Yaşanan bu büyüme, birçok içtimaî ve siyasî problemi de beraberinde getirmeye başlayınca Romalı yetkililer bu durumu kendilerine yönelik bir tehdit olarak algılamışlardır. Zira din, Roma İmparatorluğu için yalnızca bir inanç meselesi değil, aynı zamanda kralların, onunla siyasî iktidarını pekiştirdikleri bir araçtır. Nitekim İmparatorluğun gücünü sekteye uğratacak her türlü dahili ve harici gücün önünün kesilmesi, devlet yönetimi için esas hale gelmiştir. Dolayısıyla din, Avrupa düşünce tarihinde siyasî hayatı güvence altına alan ve gerektiğinde toplumsal ve ahlaki düzeyde manevi bir baskı aracı olarak kullanılan bir sistem olarak değerlendirilir.⁷ Dinin bu işlevsel yönünün köklerini Hristiyan Batı tarihinin başına kadar götürebilmek mümkündür.

Katolikliğin dışındaki Hristiyan mezheplerinin sayısının artmasına paralel olarak, Roma iktidarının gücünün tehlikeye düşmesi, toplumsal düzeyde bir takım baskı araçlarının kullanılmasını gerektirmiştir. XIII. yüzyıldan itibaren Avrupa'da görülmeye başlayan ve etkilerini XIX. yüzyıla kadar devam ettiren Katolik engizisyon mahkemeleri bunun örneklerindedir. Her ne kadar Engizisyon, Katoliklik öğretiyeye aykırı bir inanç benimsemiş heretik gruplara karşı uygulanmak üzere XIII. yüzyılda kurulmuş olsa da bu kişilere yönelik baskılar ve tatbikatlar Konstantin'in Hristiyanlığı kurumsallaştırmasından hemen sonraki döneme kadar götürülebilir.⁸

Batı literatüründe hoşgörü üzerine yazmış birçok düşünür, Avrupa tarihinde dini zulmün ilk uygulamalarını milattan sonra dördüncü yüzyıla kadar götürür ve bunun ilk sistematik savunucusu olarak çağın önde gelen din bilginlerinden olan Augustine'i (354-430) gösterirler. Augustine'in geliştirdiği teori asırlar boyunca Hristiyan inançlarına ve gruplarına uygulanan dini baskı ve zorlamayı gerekçelendirme

⁷ Max Weber, *Sosyolojinin Temel Kavramları*, çev. Medeni Beyaztaş, Efkâr Yayınları, İstanbul, 2004, s. 119-123.

⁸ Kürşat Demirci, "Engizisyon" TDV İslam Ansiklopedisi, 11: s. 238.

hususunda teolojik bir zemin sunmuştur. Augustine'in sapkınlara ve mezhepleşenlere yönelik zulmü gerekçelendirirken kullandığı dinî argümanlar, Orta Çağ Hristiyan Batı'da ortaya çıkan ve XIX. yüzyıla kadar etkisini sürdüren engizisyonun, yani kilise mahkemelerinin temellerinin dayanağı olarak gösterilmiştir.⁹

Augustine, Katolik Kilisesi'nin, dinî hakikati kabul ettirmek adına Ortodoks öğretiden sapmış kişilere karşı baskı kullanma hakkının olup olmadığı gibi önemli bir soruyla yola çıkar. Bu hususta özellikle Katolik vaftizinin kutsal karakterini reddetmesinden ötürü ana akım Hristiyanlıktan ayrılan ve sapkın olarak nitelendirilen Donatizm mezhebine karşı detaylı çalışmalar yürütür. Augustine, sivil otoriteler tarafından uygulanacak dinî zulüm ve baskıyı önceleri gerekli görmemiştir. Aksine, her türden baskı ve zorlamaya karşı çıkan, hoşgörünün en etkili savunucularından olan Augustine'in temel gayesi, hizipçileri ve sapkınları hatalarına karşı bilinçlendirmek ve nihayetinde de kendi iradeleriyle Katolik inanca dönmelerini sağlamaktır. Donatist bir kilise görevlisine yazdığı mektupta, Hristiyanlar arasında barışı şiddetle arzuladığını ve bu barışı kutsal olmayan eylemlere dayandırarak bozmaya çalışanlardan ne kadar rahatsızlık duyduğunu belirtmiştir. Augustine, amacının Tanrı'nın yardımıyla yalnızca herkese gerçeği apaçık bir şekilde göstermek olduğunu belirtmiş; bu gerçeğin, nihayetinde kendiliğinden onları ikna etmeye ve kucaklamaya yeteceğini ifade etmiştir.¹⁰

Augustine'in fikirlerinde ilk değişimler, 395'te Cezayir'in Annaba şehrinin baş piskoposu olduğu dönemde, bölgenin Ortodoks ve Donatistler tarafından bölündüğünü görünce başlamıştır. Muhalif bir mezhep olan Donatistlerle girdiği tartışma sonrasında, onların eylemlerinin sık sık sivil çalkantılara yol açtığına tanıklık edecektir. Ayrılık ve hakikatten sapmayı sivil suçlarla aynı seviyeye koyan Augustine, her ikisinin de dünyevî otorite tarafından cezalandırılması gereken bir suç olduğunu savunmaya başlamıştır.

⁹ E. Gregory Wallace, *Justifying Religious Freedom: The Western Tradition*, Penn State Law Review, 2009, s. 525.

¹⁰ Saint Augustine. *The Works of Saint Augustine: Letters 1-99*. Translated by Roland Teske, edited by John E. Rotelle, vol. 1, part II, New City Press. S. 118.

Donatist piskopos Vincent ile olan birçok mektubunda dinde zorlamanın, ona tâbî olacak kişilerde bir korku uyandıracığı ve bu vesileyle onların düşünceleri üzerinde etki oluşturacağı argümanını aktarmaktadır. Her ne kadar hala doğrudan inançlara müdahale edilebileceğini, zihnin dışarıdan dayatılan belli bir doktrine inanmaya zorlanabileceğini savunmasa da güç tehdidi, yanı sıra ısrar eden inkârcı birinin zihinsel durumu üzerinde etkili olabilecektir. Dolayısıyla dinde zorlama herhangi birinin hakikati benimsemesine doğrudan etki etmeyecek olsa bile, dolaylı yollardan kişinin hakikate olan kayıtsızlığını kırabilir ve kalbini yumuşatarak onu duymaya hazır hale getirebilir.

Augustine mektubunda, bir kimseyi Hristiyan dinini benimsemeye zorlamanın meşruluğunu temellendirirken herhangi bir eylemin ahlakiliğinin, iyi veya kötü şeklinde kategorize edilmesinin, onu işleyen kişinin niyetine göre belirlenebileceğini iddia eder. Bu argümanını, adaletli bir annenin, her ne kadar çocukları tarafından zorlayıcı ve acımasız olarak algılansa bile, onların kötü davranışlarını düzeltme uğruna disiplinin iyileştirici gücünü kullanmasıyla destekler.¹¹ Augustine için önemli olan “kimin hakikatin, kimin haksızlığın tarafında yer aldığı ve kimin zarar verme arzusuyla, kimin gördüğü bir yanlış düzelterek, karşısındaki kişiyi daha büyük bir cezalandırmadan engelleme gayesiyle hareket ettiği.”¹² Aynı şekilde o bir eylemin iyiliğinin ve kötülüğünün, her birinin işleme nedenlerine göre ayrılması gerektiğini, İncil’den Musa ve Firavun örnekleriyle destekler. Buna göre Firavun, Tanrı’nın halkına, bir günah işlediklerinde sert bir şekilde zulmetmiştir. Musa ise aynı halkı, işledikleri aynı suçlardan dolayı şiddetli bir şekilde cezalandırmıştır. Görünürde onların eylemleri her ne kadar birbirine benzerlik gösterse de, halkın iyiliğini gözetme güdüsü ve niyet bakımından oldukça farklıdır. Zira ilk davranış iktidar hırsıyla uygulanırken diğeri iyileştirici bir sevgiyle motive edilmiştir.¹³

Augustine, yanlış bir tövbenin yolunu açacağı düşüncesiyle başlangıçta zorlamaya karşı çıksa da yasal baskı altında Kilisenin birliğine dönen birçok Katolik’in sonradan ne kadar mutlu olduğunu gördüğüne işaret eder.¹⁴ Onun için zulüm ve baskı, insanları

¹¹ Letter 93, s. 380.

¹² Letter 93, s. 381-382

¹³ Letter 93, s. 381-382.

¹⁴ Augustine Letter, 93, s. 387.

cehennemden azabından kurtarmak gibi doğru bir amaç uğruna meşrulaştırılabilecek bir araçtır. Korkunun kalplerde olanı değiştirici etkisine inanan Augustine, sapkınların zorlanmasını bir zulüm olarak değil, aksine onlar için bir merhamet olarak değerlendirir. Bu yaklaşımını “haklı/adil zulüm” (righteous persecution) olarak adlandırmış ve bu teorisini İncil’den çeşitli ayetlerle desteklemiştir. İnsanların korkunun etkisiyle iyi olana yönelebileceklerini, hoşgörü tartışmalarında İncil’den referansla kullanılan “*kimi bulursanız onları içeri girmeye zorlayın*” ayetiyle pekiştirir.¹⁵ İncil’de geçen bu kıssada İsa’nın aktardığına göre bir adam birçok kişiye büyük bir ziyafet düzenlemiş, ancak davetliler çeşitli bahanelerle bu davete katılmamışlardır. Bunun üzerine ev sahibi kölesine kentin yollarına çıkarak yoksul, kötürüm, kör ve sakat kim varsa bulmasını ve evine girmeleri için onları zorla getirmesini emreder. İncil’in bu pasajı üzerine yorum yapan Augustine için “dışarıda” kalan herkes “sapkın ve hizipleşenler”dir. Aziz Paul’un, Mesih tarafından zorlanarak gerçeği tanıma ve Hristiyanlığı benimsemesine referansla baskı kullanmanın meşruluğuna değinir. Bu bir anlamda çobanın asasıyla başıboş dolaşan koyunları sürüye geri getirmesi gibidir. On sekizinci yüzyıla kadar Augustine’in “onları içeri girmeye zorla” yorumu, Katolik Kilise’nin dinî muhaliflere karşı baskıyı haklı çıkarmak için kullanacağı en önemli teolojik gerekçelerden biri olmuştur.

Hristiyanlığın resmi olarak teşekkülünden itibaren sürdürülen bu anlayış, bir devlet politikası olarak Orta Çağ boyunca da artan bir şekilde devam ettirilmiş, zulme giden yolda Kilise’nin her türlü aracı meşrulaştırmasına zemin hazırlamıştır.

2.3. Engizisyon: Dini Çoğulculuğa Karşı Kilise Fikirleri Denetim Altına Alıyor

Yüksek Orta Çağ adı verilen XI. ve XIV. yüzyıllar arasını kapsayan dönem, Hristiyan Batı tarihinde dinin, toplumsal alanın gerçek hâkimi olduğu bir dönemdir. Tarihçi Richard W. Southern, 1050-1250 arasındaki dönemin, Hristiyan Batı tarihi için en önemli zaman dilimlerinden biri olabileceğini iddia eder.¹⁶ Augustine’in temellerini attığı “adil zulüm” teorisi, bu dönemde Hristiyanlığı bütün bir Avrupa’da hâkim kılacak engizisyon kurumuyla çok daha güçlenmiş ve resmîyet kazanmıştır. Her ne

¹⁵ Luka 14:21

¹⁶ Peter Watson, Fikirler Tarihi: Ateşten Freud’a, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 488.

kadar Rönesans yazarlarının ve Aydınlanma düşünürlerinin şiddetli eleştirilerine maruz kalacak olsa da bu dönem, birçok Katolik için “yüzyılların en muhteşemi” olarak anılmıştır.¹⁷ Engizisyonun felsefî ve teolojik temelleri Augustine tarafından atılmıştır. Ancak XIII. asra gelindiğinde Papalık kurumu tarihinin en güçlü dönemlerini yaşar. Nitekim Papalık otoritesinin hiç beklenmedik şekilde yükseldiği, papalığın yanılmaz bir müessese olduğu fikri ilk bu asırda ifade edilmiştir. Ancak Engizisyonun temelini ve papalığın yanılmazlığı ilkesini anlamak için Orta Çağ’ın değişen toplumsal, dinî ve ekonomik şartlarını anlamak ve modern dönem düşünürlerinin neden bu döneme karşı eleştirel bir tutum ve alternatif felsefeler geliştirdiklerini anlamamıza yardımcı olacaktır. Nitekim erken modern dönem Avrupa’da inanç ve düşünce hürriyetine yönelik fikirlerin güçlenmesinde, hümanizmin ve bireyselliğin yükselişiyle insana ve akla verilen değer artmasında “bilmenin ilk koşulunun inanmak olduğu” Orta Çağ dogmatik felsefesine karşı geliştirilen eleştiriler yatmaktadır. Bu sebeple Orta Çağ’dan Aydınlanma’ya geçişte dönüşen fikir sistemini, bunu tetikleyen unsurları ve gerekçeleri anlamak için bu çağın değişen toplumsal, siyasi ve ekonomik dinamiklerini anlamak gerekmektedir.

XIII. yüzyıl Avrupa’sı, kilise, hakikat ve kutsal kavramlarının yeniden tanımlandığı, felsefî anlamda çoğulculuğa meyleden bir toplumda, kilisenin hakikatin tek ve ideal temsilcisi olma iddiasının belirgin bir şekilde vurgulandığı bir dönemdir. Yoğunlaşan teolojik ve felsefî tartışmalar, farklı dinî ve entelektüel hareketlerin etkisiyle kilisenin otoritesi ve hakikat anlayışı yeniden şekillendirilmiştir. Kilise, kendi bünyesinde doktrinini sağlamlaştırma, ritüel ve inanışlarını sabitleme gayesiyle bir çaba içerisinde girmiş ve engizisyon adı verilen kilise mahkemelerini tesis etmiştir. Ancak engizisyonu yalnızca teolojik motivasyonu olan bir hareket olarak düşünmemek gerekir. Papalığın neden bütün bir Avrupa’yı Hristiyanlaştırma gayesinde olduğunu ve bu hususta Gregoryen denen reform sürecini başlattığını daha geniş bir bağlamda okuduğumuzda karşımıza bir takım toplumsal ve ekonomik başka nedenler de çıkmaktadır. Peter Watson toplumsal düzeyde değişimi tetikleyen ve nihayetinde engizisyon kurumunun legal ve katı bir zeminde işletilmesiyle sonuçlanan sürecin birkaç nedenine işaret eder.

¹⁷ Robert McClory, Power and The Papacy: The People and Politics Behind the Doctrine of Infallibility, USA, 1997, s. 17.

Watson, yüksek Orta Çağ'da kavramsal düzeyde oldukça farklı, eş zamanlı olarak sürdürülen üç mücadeleden birinin, tanrısal otoritenin ne olduğuna ve dünyevî yöneticilerin böyle bir hiyerarşideki konumuna ilişkin tartışmalar olduğuna işaret eder. Kraliyet otoritesini sarsan ve ruhban kesimini kralların otoritesinden kurtaran etken, Batı'da kentlerin ve ticaretin büyümesi ve bunun neticesinde bağımsızlığını kazanan tüccar sınıfının artık kolay kolay siyasi otorite karşısında boyun eğdirilememesidir.¹⁸ Hiyerarşik düzeyde meydana gelen bu sarsılma ile papalar ve krallar arasındaki mertbe kavgaları da artacaktır. İktidarın zayıflamasına paralel olarak kilisenin gelişmesiyle ruhban sınıfı birçok vergiden ve çeşitli yükümlülüklerden muaf tutulmaya başlayacaktır. Nihayetinde bütün bunlar Katoliklikte, Aziz Petrus'un ruhanî papayı dünyevî kraldan üstün tuttuğu fikriyle iyice pekişmiştir.¹⁹

Watson, Orta Çağ'da seküler yönetimin ve meşru otoritenin iktidarını zayıflatan ve karşılığında bunun kilisenin eline geçmesine sebebiyet veren bir başka toplumsal değişim olarak feodalizme dikkat çeker. Siyasal, askerî ve ekonomik gücü aristokrat tabakanın elinde toplayan ve malikanelerini yönetme imkânı sağlayan feodal sistem, Batı Avrupa'nın toplumsal yapısında büyük bir çözülmeyi beraberinde getirmiştir. Merkezi olmaktan uzak yönetim ve hukuk ile mülkiyet unsuru, toprak sahiplerinin askerlerine malikanelerindeki arazileri işletmek üzere geniş yetkiler vermesi, askerlerde belli bir mülkiyet tutkusu uyandırmıştır. Böyle bir durumun sonuçlarından birisi de toprak yönetiminin bir bölümünün ve bazen tamamının, kraldan çıkarak tımar sahibine geçmesi olmuştur. Watson, böyle bir sistemin kralı, ancak fiilen eşit haklara sahip taraflar arasında birinci olmanın ötesine geçiremeyeceğini söyler Feodalizmin, kraliyet iktidarındaki zayıflığın bir vechesi olduğuna işaret eden Watson, ruhban sınıfının da zamanla bu sisteme ayak uydurarak toprak sahibi bir feodal beye dönüştüklerini vurgular.²⁰

Orta Çağ Avrupa'sında düşüncenin değişimini tetikleyen belki de en önemli gelişmelerden bir diğeri de okuryazarlık oranlarının artmasıdır. Özellikle düşüncenin seyrinde meydana gelen değişimde kilisenin bilmesine karşılık başka türlü bilmelerin

¹⁸ Watson, age., s. 487.

¹⁹ Watson, age., s. 489.

²⁰ Watson, age., s. 491-492.

de mümkün olabileceği, XII. yüzyılın başlarında kurulan üniversitelerle birlikte öne çıkmıştır. Orta Çağ'ın teolojik düşünce sisteminde büyük bir kırılmaya sebebiyet verecek üniversiteler, şüphesiz ki hakikatin tek ve ideal olduğu kilise dogmalarına karşı çoğulculuk iddiasını savunmaktadırlar. Bu durum hiyerarşik kurumsallaşmasını güçlendirme, kendi içinde doktrinini sağlamlaştırma, ritüel ve inanışları sabitleme çabasında olan kilise için büyük bir tehlike olarak görülmüştür.

Yüzyılın henüz başlarında kurulan Oxford, Salerno, Cambridge ve Toulouse gibi üniversiteler daha önce kurulmuş Paris ve Bologna üniversitelerinin müfredatlarını model alarak müfredatlarını geliştirmişlerdir ki, bu kurumların düşünsel sistemleri manastırlardan oldukça farklıdır. Özellikle birçok bağımsız hocanın varlığıyla şöhret kazanan; ve gramer, mantık, felsefe, ilahiyat, tıp ve hukukta en yüksek mertebeye erişmek isteyen öğrencilerin tercih ettiği Paris'in entelektüel ortamı Watson şu şekilde tasvir eder: “*Ama Chartres ve Paris'te tartışma ortamı vardı; öğretmenler ve öğrenciler şövalye kavgasının zihinsel eşdeğeri sayılacak bir kapışmayla karşı karşıya gelirdi.*”²¹ Üniversitelerdeki müfredatın temel gayesi Kitab-ı Mukaddes'in eleştirel bir yorumunu yaparak hakikate ulaşmaktır. Latincenin en incelikli yönlerini kavramayı gerektiren bu gaye mantık, retorik ve gramer bilimlerini öne çıkaracaktır. Ancak hiç şüphesiz bunlardan en çok öne çıkan mantık ilmiydi. XII. yüzyılda yaşamış bir rahibin mantık ilmi için “insanoğlunu onurlandıran” şey diyecek kadar iddialı olması Avrupa'daki değişimin nasıl karşılık bulduğunu ortaya koymasından dikkate değerdir.²² Nitekim yeni keşfedilen klasik mertinler, Aristoteles'in eserleri, metafizik ve etik üzerine incelemeler ve bütün bunlara eşlik eden siyaset ve estetik üzerine yapılan çalışmalar dalgalar halinde yayılacak ve Orta Çağ'ın dogmatik sistemine karşı yeni bir meydan okumanın temelini oluşturacaklardır.²³

Skolastik adı verilecek bir eğitim metodu geliştiren kilise okullarının, Aristoteles'in eserlerinde dile getirdiği mantık kurallarına dayanarak geliştirdikleri ahlaki, felsefî ve teolojik yaklaşım Orta Çağ Avrupası için büyük bir entelektüel dönüşüm demektir. Nitekim mantık ilminin temelinde bir şeyden kuşku duymak vardı ve bu okullarda

²¹ Watson, age., s. 523.

²² Watson, age., s. 523.

²³ Richard Rubenstein, Aristotle's children: how Christians, Muslims, and Jews rediscovered ancient wisdom and illuminated the Dark Ages, USA, 2003, p. 128.

öğrenim görecektir papaz adayından beklenen ilk şey Kitab-ı Mukaddes'e eleştirel bir gözle bakmayı bilmesiydi.²⁴ Kuşkuyla yola çıkan bir öğrenci, mantığın kendisine sunduğu ilkelerle hakikati kavramaya muktedir olabilecekti. Orta Çağ bilginlerinden Salisbury'li John, mantığın bilgi öğrenme sürecindeki asli yerine işaret etmek adına şöyle söylemiştir:

Mantık, aklın yapabileceği bütün ilerlemelerin temeliydi. Akıl aracılığıyla zihin, bütün duyum deneyimlerinin ötesine geçmiş ve onu anlaşılabilir hale getirmiş, ardından intellectus aracılığıyla şeyleri ilahi bir sebebe bağlamış ve yaratılışın düzenini idrak etmiştir. Ve nihayetinde de "sapientia"ya yani hakiki bilgiye ulaşmıştır.²⁵

Alan Cobban, bu entelektüel dönüşümün "kümülatif bilgiye ve geçmişin düşünce kalıplarına dayalı bir eğitim sisteminden" ayrılarak gücünü "ileriye yönelik yaratıcı sorgulama ruhundan" alan bir eğitim sistemine geçişi beraberinde getirdiğine işaret eder.²⁶ Bu muhakkak ki, ilahi vahiyle insanlığa sunulan hakikat dışında, insanoğlunun öğrenme ve anlama kapasitesinin yetkinliğini vurgulayan da bir yaklaşımdı. Nitekim bir kesim insan, klasik yazarların kutsal metinleri incelemede ortaya çıkaracağı zararların farkına varanlar, bu eğitim merkezlerini "halk yığınları arasında bulaşıcı hastalık yayan baş belası kürsüler" olarak değerlendirmişlerdir. Kutsal kitaplara aykırı hiçbir şeyin okutulmaması hususunda ısrarcı olan, Aristoteles'in eserlerinin yasaklanması talimatını veren Paris'teki piskoposların düzenlediği bir kurul, bu karara karşı çıkan kimselerin aforoz cezasına çarptırılacağını ilan etmesi, kilisenin düşünce denetimine yönelik uygulamalarının bir başka yüzüdür.²⁷

²⁴ Aristotelesçi mantık, çelişkilerin çözümünde en yaygın kullanılan yöntemdi. Çünkü mantık ilminin ilkeleri, kutsal bir metinde karşılaşılan çelişkili bir ibarenin açık anlamlarının, o ibarenin felsefi ya da teolojik anlamıyla uyumadığını gösteriyordu. Örneğin, Teslis (Trinity) kavramında üç kişi vardır, ancak aynı zamanda Teslis bir birliktir ve tek bir Tanrı'dır. Bu yüzeyde çelişkili görünebilir, ancak teolojik dilde 'kişi' kelimesinin Yunanca 'hypostasis' (görünüm veya varoluş biçimi) olarak çevrildiğini anladığınızda, bu ifadeler daha anlamlı hale gelir. Orta Çağ teologları bu tür dilsel ve kavramsal sorunları çözmek üzerine Kutsal Kitapta kullanılan dilin mantık ilmiyle çözümlenmeye çalışmışlardır. Teolojik gerçekleri incelemek, hatta savunmak için bu tür yöntemlerin kullanılması bazı din adamlarını rahatsız etmiştir. Çünkü Teslis, Katolik inancının gizemini koruyan ve açıklanamayacak temel öğretilerinden biridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. William Chester Jordan, *Europe in the High Middle Ages*, Penguin, London, 2001, s. 171-172.

²⁵ Georges Duby, *The Age of the Cathedrals: Art and Society, 980-1420*, Chicago, University of Chicago Press, 1981, s. 116.

²⁶ Alan Cobban, *The medieval universities: their development and organization*, London, 1975, s. 11.

²⁷ Watson, age., s. 527.

Yüksek Orta Çağda papalık otoritesinin tehlikeye girmesinde diğer unsurlar kadar etkili olan başka bir faktör Hristiyanlığın kendi içinde bölünmesini tetikleyen ve Katolik kilisesi tarafından “heretik” olarak adlandırılan tarikatların çoğalmasındı. Ortaya çıkan yeni tarikatlar, papalığın bütün bir kıtayı tek bir din altında birleştirme gayretlerine engeldi. Kıtadaki bu bölünmenin önüne geçme ve Avrupa’nın Hristiyanlaştırılması sürecini başlatması için III. Heinrich (1016-1056), papalıktan birtakım reformların yapılmasını talep etti. Asıl gayesi birleşik dünya sistemi oluşturmak olan reform sürecinde görev alan papalardan VII. Gregory, göreve seçilmesinin hemen ardından *Dictatus Papae*’i (Papalık Fermanı) yayınladı. Watson, Papalığın statüsünü değiştirmek üzere başlatılan bu girişimin, bazı düşünürler için Batı tarihinde bir devrim niteliği taşıdığını söyler.²⁸ Bütün bir yüzyıl göz önünde bulundurulduğunda bu oldukça geçerli bir yorum olarak düşünülebilir. Nitekim, kilise mahkemelerinin kurulması ve sıradan halktan siyasal iktidara kadar herkesin bu mahkemelerde yargılanabilecek duruma gelmesi bunu kanıtlar niteliktedir. Papa VII. Gregory’nin şu sözleri papalık monarşisinin meşruiyetini doğrudan Aziz Petrus’tan aldığını, kilisenin İsa’nın yeryüzündeki temsilcisi olduğunu gösterir niteliktedir:

Papa hiç kimse tarafından yargılanamaz. Roma kilisesi asla yanılmamıştır ve zamanın sonuna kadar da yanılmayacaktır. Roma kilisesi yalnızca İsa tarafından kurulmuştur, yalnızca Papa, piskoposları görevden alabilir ve yeniden atayabilir, yalnızca o yeni yasalar yapabilir, yeni piskoposluk bölgeleri kurabilir ve eskilerini bölebilir. Yalnızca o genel konsilleri toplayabilir ve kilise kanunlarını yetkilendirebilir. Usulüne uygun olarak atanmış bir papa, şüphesiz Aziz Petrus’un erdemleri sayesinde aziz yapılmıştır.²⁹

Papalığın havarilikten miras kaldığı yönündeki bu inanışla kilise seküler ve emperyal iktidarını genişletmeye devam etti. Maxim Rodinson’un da işaret ettiği gibi, bu reform süreci, Papanın rehberliğinde gerçekleştirilecek “Reconquista” hayallerinin bir parçasıdır. Bütün bir Akdeniz dünyasına yayılacak olan bu yeniden fetih hareketi, bütün bir Hristiyanlık için ilham verici bir hedef olabilirdi. Nitekim, Akdeniz’e yayılmak sadece teolojik bir amaca hizmet etmeyecekti. Bu aynı zamanda, İtalyan

²⁸ Watson, 494.

²⁹ Robert McClory, age., s. 19., Watson, age., s. 500.

ticaret şehirlerinin iktisat alanında faaliyet gösterilecek bir bölgenin kontrolünün Batı dünyasının eline geçmesi demektir.³⁰

Papayı bu yeni tarikatlara karşı harekete geçiren bir başka sebep ise, kilise okulları ve üniversitelerde olduğu gibi bunların da klasiklere yönelik ilgisiydi. Rahipler, klasik metinleri manastırlarda asırlar boyunca korudular, onları yeniden uyarladılar ve eleştirdiler. On ikinci yüzyılın entelektüel yaşamına büyük bir katkı sağlayan bu çabalar, kurulan her yeni manastırın kütüphanesi için yeni referans kaynaklar edinilmesini gerektiriyordu. Fransa'daki Cluny manastırının kütüphanesi bunun en önemli örneklerinden birisidir. Neredeyse 1000 kitap bulunan bu kütüphane, önemli felsefi ve teolojik kaynaklar yanında Latince Kuran çevirisini de ihtiva ediyordu.³¹ Başka dinlerin ve kültürlerin daha iyi tanınmasına yol açan bu eserler izleyen dönemde Batı'nın her anlamda büyük çapta bir değişim yaşamasına ve Rönesans'a zemin hazırlayacaktır.

Gitgide farklılaşan ve karmaşıklaşan bir toplumsal yapıda kilise, pagan ve heretiklere yönelik yapacağı bütün eylemlerin gerekçelendirmesini teolojik bir zemine oturtma yoluna gitti.³² VII. Gregorius, Hristiyan birliğini zedelediği ve kilise ritüellerine olan ilgiyi azalttığı için bu yeni mezhep inananlarına karşı aforoz uygulamasının genişletilmesi fikrini kabul etti. Zira yalnızca dindarlığın niteliğindeki ve inançların çeşitliliğindeki artış değil, aynı zamanda yukarıda da zikredildiği üzere, genişleyen kentler ve buna bağlı olarak ortaya çıkan okuryazar kesim, daha rasyonel bir eğitim sisteminin benimsenmesiyle ruhban kesime karşı duyulan hoşnutsuzluk, artan manevi ihtiyaçların doğurduğu farklı iman çeşitleri statükoya her anlamda meydan okuyan sebeplerdi.

Bu açıdan kilisenin XII. asırda en sert mücadelenin verildiği, kiliseye karşı en büyük tehdidi oluşturan heretik akım Paris'te ortaya çıkmış Katharosçuların Albi

³⁰ Maxim Rodinson, *Batı'ya Büyüleyen İslam*, çev. Cemil Meriç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022, s. 22.

³¹ William Chester Jordan, *Europe in the High Middle Ages*, Penguin, London, 2001, s. 163.

³² Hristiyan aforozu meşruiyetini doğrudan Matta İncili'nden alır. İncil, Hristiyanların günah işlemiş birini önce bireysel, sonrasında iki ya da üç tanığın önünde, gerektiği taktirde de tüm kilisenin huzurunda uyarmaları gerektiğini belirtir. "Onları da dinlemezse, durumu inanlılar topluluğuna bildir. Topluluğu da dinlemezse, onu putperest ya da vergi görevlisi say" (Matta 18:17). Watson, age., s. 502.

heretikliği idi.³³ Saf maneviyata ve mükemmel hale varmayı amaçlayan Katharosçuluk, Kuzey Fransa’da papalığı harekete geçmeye zorlayacak bir popülerite kazanmıştı. Bu yeni dini akım, kadınlara gerek ritüeller gerekse sosyal statü açısından, Katolikliğin sahip olmadığı avantajlar sunuyordu. Öyle ki bu tarikatın kadınlara sunmuş olduğu ayrıcalıklar, hiçbir Katolik mevkinin kendilerine sağlayamayacağı türdendi.³⁴ Dolayısıyla Fransa’nın Albi bölgesinde kendine güçlü bir taban oluşturan mezhep, Papa Innocent III’ün desteğiyle tam yirmi yıl sürecek bir Albi Haçlı seferiyle ve ardından kurulacak papalık engizisyonu ile durdurulabilmiştir. Watson, bu heretik gruba karşı kiliseyi harekete geçiren unsurun Katharosçuluğun yeni-Platoncu felsefeden etkilenmiş olma ihtimaline dikkat çeker.³⁵ Yeni-Platonculuğun felsefi ve teolojik öğretilerinin, kilisesinin dogmatik prensipleriyle tamamıyla çelişmesi, Hristiyan dünyası anlamındaki Avrupa fikrinin önündeki önemli bir engeldir, ki bu da bize felsefi ve dini anlamda çoğulculuk fikrine karşı Orta Çağ’ın atmosferini anlatması bakımından oldukça açıktır.

2.4. Aydınlanma ve Tolerans Fikrinin Dönüşümü

Modern düşüncenin teşekkülünde önemli bir dönüm noktası olarak Aydınlanma, Batı toplumlarında daha özgür, daha akılcı ve daha iyi bir insanlık yaratma yolunda atılacak her türlü adımın başlangıç noktası olarak kabul edilir. Gerçeklik hakkında yeni bir düşünme biçimi sunan Aydınlanma, XVIII. asrın ortalarından Fransız Devriminin başlangıcına kadar süren zamanı kapsar. Batı Avrupa’da son asırlarda inanç ve düşünce hürriyetine dair yaşanan hadiseler ve şahit olunan sonu gelmez münakaşalar neticesinde Avrupa’nın düşünen kafaları, “aslında hakikat nedir?” sorusunu sormaya başlamışlardır. Uzun asırlar kendilerine hakikatin tek ve ideal olduğu ve bunun da tek temsilcisinin Kilise olduğu dayatılan bu insanlar, sosyal ve siyasal eşitliğe inan

³³ Albi heretikliği, bir diğer ifadeyle Kathar mezhebi, Ortaçağ tarihinde Hristiyan ortodoks inancından sapmış, Kilise’nin inancı ve pratiği için tehdit unsuru oluşturmakla kalmamış, aynı zamanda halk arasında da sosyal ayaklanmalar başlatmıştır. Birçok Avrupa ülkesinde sayısız aykırı mezheplerin oluşmasına yol açmış bu gruba 1209 yılında Albi (Kathar) Haçlı seferi düzenlenmiştir. Fransız kralının emriyle 13 mezhep taraftarı yakılarak öldürülmüştür. Bu, Ortaçağ tarihinde verilen ilk ölüm cezası olmakla birlikte bilinen en şiddetli hadiselerden biridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Batuhan, Batı’da Tolerans Fikrinin Gelişmesi, Anıl Yayınevi, İstanbul, 1959, s. 177-179.

³⁴ Malcolm Lambert, Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar, çev. Erdem Gökyaran, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 155.

³⁵ Watson, age., s. 509.

hümanist insanlardı ve temelde savundukları şey insan yaşamının iyileştirilmesinin gerekliliğiydi.

On yedinci asra kadar; kurumsal kiliseye karşı bireyin özerkliğini savunan, hoşgörü ilkesi kapsamında kilisenin, bireyin inancı üzerindeki baskısını azaltacak aksiyonlar sınırlı bir şekilde varlık gösterebilmişti. Ancak on sekizinci yüzyılda hümanist zihinler tarafından hakikatin daha güçlü bir şekilde açığa çıkarılmasıyla Avrupa'nın da toplumsal dönüşümünü başlamıştır. Kendilerine dayatılan dogmatik fikirlere şiddetle karşı çıkan bu düşünürler kendilerini, insanları otokrasinin ve hoşgörüsüzlüğün, baskı ve önyargının etkisinden kurtarmaya ve Batı'da daha açık bir toplum yapısının tesis edilmesine adanmışlardır. Augustine'in şu sözleri, Avrupa'nın sahip olduğu dogmatik inanç sisteminin ve bu düşünürlerin neye karşı mücadele başlattıklarının en açık temsilini sunmaktadır: *“Eğer dinden olmayan yazarlar bize kutsal kitapta bildirilenlerin aksine şeyler söylerlerse, bunların hepsini yanlış saymalıyız.”*³⁶

Aristoteles'in “Bilmek şeylerin sebeplerini anlamaktır” dediğini asırlar sonra Paul Hazard, “Hakikat şurada burada aranacak değil, fakat düşünce ile bulunacak bir şeydir. Hakikat bir tarih meselesi değil, bir metafizik meseledir”³⁷ şeklinde ifade eder. Bütün zamanlar için geçerliliğini koruyacak bu fikir, en çok da Aydınlanmacı düşünürler nezdinde kendisinden şüphe duyulmayacak bir kesinlik kazanmıştır. Öteden beri süregelen adetlere karşı yönünü Antik Çağ'dan alan bu düşünürler, “hem tarihin hem Tanrı'nın hem de otoritenin temellerini sarsmışlardır.”³⁸ Bireysel özgürlük, eşitlik ve demokrasi, kapsamlı hoşgörü prensiplerini teşvik etmeye çalışan Aydınlanma filozofları, aynı zamanda bu düşüncelerini sarsılmaz ve evrensel gerçeklikler üzerinde inşa etmeyi hedeflediler.

On sekizinci yüzyılın ideali, Kilisenin otoritesini sınırlayarak, bireyleri keyfi cezalardan korumak ve yalnızca mevcut yasalara bağlı tutmak olmuştur. Bireylerin özgürlüğünü ve haklarını korumak için hukukun üstünlüğünü vurgulayan bu yaklaşım, aynı zamanda o devletin vatandaşının da mutluluğu bulmasını amaçlıyordu. Onlara

³⁶ Paul Hazard, Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme, çev. Erol Güngör, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1994, s. 63.

³⁷ Paul Hazard, age, s. 51.

³⁸ Hazard, a.d.e., s. 64.

göre yeni fikirlerin gelişiminin teşvik edilmesiyle birçok eski gelenek ve kurumların otoriter baskılamaları da yok olmaya mahkûm olacaktı.³⁹ Bu yeni zihniyetin ne istikamette gelişeceği ve nasıl bir dönüşüm sağlayacağı belli olsa da Avrupa tarihinde yaklaşık bin beş yüz asırlık süregelen kökleşmiş inançların ve sistemin değişiminin kolay olmayacağı da açıktır. Ancak inanç ve düşünce hürriyetini garanti altına alan bir nizamın gerekliliği, Orta Çağ tarihindeki din savaşlarının oluşturduğu baskı ve korku uygulamalarını dahi aşan bir ehemmiyet kazanmıştır.

İlk bölümde de değinildiği gibi Avrupa’da engizisyon bir dönem toplumsal çözümlenin önüne geçme noktasında bir çözüm olarak görülüyordu. Orta Çağ’da beklenmedik şekilde yayılan yeni tarikatlar ve bunların getirdiği inanç biçimleri, Kıta Avrupası boyunca Hristiyan birliğini tesis etme yolunda Kilise için büyük bir engel teşkil ediyordu. Bunun önüne geçmek adına meşruluğu bir şekilde Kutsal Kitaba dayandırılan engizisyon, uzun asırlar boyunca Katolik Kilise’nin resmi pratiği olarak uygulandı. Engizisyon uygulamalarının ardındaki saldırgan zihniyet, Hristiyanlığın etkili düşünürlerinden olan Augustine’in yazmış olduğu mektupla da birçok gerekçeyle haklı çıkarılmıştır. Augustine, Katolikliği benimseyecek birçok kişi için bunun ancak, hoşlanılmayan “yasaların zincirleri” tarafından mümkün olacağını, fakat nihayetinde bu kişilerin geldikleri sonucun onlar için ne kadar sağlıklı olduğunu vurgular.⁴⁰ Augustine’in burada Katolik inancı için “sağlıklı durum” ve Katolikliğe inanmayanlar için de “hastalıklı” ifadesini kullanması, sahip olduğu keskin yargıyı ortaya koyar. Kendi iyilikleri için bu hastalıklı kişilerin, uyuşuk uykularından uyandırılıp Hristiyan birliğinin kurtuluş vaadine uyanmaları amacıyla bu kişilere dünyevî yaptırımların uygulanmasını gerekli görür.⁴¹ Augustine’in bu tutumu, Katoliklerin kendilerini sağlıklı, uyanık ve hakikatin tek temsilcileri olarak gördüklerini ve bundan dolayı kendileri dışındaki herkesi doğru yola erdirmeye hakkına sahip olduklarını gösterir. “Sertlikle sevmek, hoşgörüyü aldatmaktan iyidir” der ve korkunun, Tanrı’nın sevdiklerini eğitmesindeki bir araç olduğunu vurgular.⁴² Genel olarak Augustine’in mektubu, kilisenin diğer inançlara karşı saldırganca tutumunu

³⁹ Norman Torrey, *Les Philophes: The Philosophers of the Enlightenment and Modern Democracy*, New York: Capricorn Books, 1961, s. 14-15.

⁴⁰ Augustine, *Letters*, s. 378.

⁴¹ Augustine, *age.*, s. 378.

⁴² Augustine, *age.*, s. 379.

nasıl gerekçelendirdiğini ve engizisyon mahkemesinin ideolojik temellerinin nereden kaynaklandığını göstermektedir.

Augustine'in bu tezi asırlar boyunca kullanıldı. Ancak bir noktadan sonra bu tez geçerliliğini yitirmeye ve bir zamanlar çözüm olarak görünen engizisyon Avrupa toplumları için sorun teşkil etmeye başladı. Aydınlanma'nın — ve tabii ki ona giden yolda Rönesans ve Reform kültürünün — evrensel Hristiyan düzeni fikrini yıkmasıyla Avrupa'nın birleştirici vizyonu da zedelenmiş oldu. On sekizinci yüzyılda yaşamış bir ilahiyatçı, eğer yaşam dogmalara uymazsa, düşüncenin hiçbir önemi yoktur der. Aydınlanma tam olarak, Kilise'nin dayattığı dogmatik yaşantıya, hakiki manada Hristiyanca yaşamaktan çok daha ehemmiyet gösteren bu zihniyete karşı verilen mücadelenin neticesidir.

Bu noktada Aydınlanmanın tartışmaya açtığı konuların belki de en önemlisi aklın gücüne olan güven, aslı günah anlayışının reddi, geleneksel otoriteye karşı eleştirel yaklaşım ve doğa kanunlarıyla yönetimin gerekliliği idi. Her şeyin ölçüsünün Kilise olduğu geleneksel inancından, her şeyin tek belirleyicisinin insanın bizzat kendisi olduğu inancına doğru yaşanan geçişte, hiç şüphe yok ki, dini hoşgörü en çok tartışılan konu olmuştur. Bu bölümde değerlendirilecek olan Pierre Bayle gibi Avrupa'nın önde gelen birçok düşünürü tarafından savunulan dini özgürlük, bu yüzyılın liberalizminin/aydınlanmasının temel ilkelerinden birisi kabul edilmiş ve modern düşüncenin önünü açarak önemli bir dönüşüm başlatmıştır.

Alman filozof Immanuel Kant'ın *Aydınlanma Nedir?* adlı eserinde bunu, insanın yaşamı boyunca, özellikle dini meselelerde, isteyerek erginleşmemiş olması, kişinin aklını başkasının yönlendirmesi olmadan kullanamayışı olarak değerlendirir:

Ergin olmayış, eğer akıldaki bir eksiklikten değil de aklı başkasının kılavuzluğu olmadan kullanma kararlılık ve cesaret yoksunluğundan kaynaklanıyorsa işte bu insanın kendi suçudur. Bilmeye cesaret et! Bu aynı zamanda aydınlanmanın sloganıdır.⁴³

⁴³ Immanuel Kant, *Aydınlanma Nedir?* çev. Mehmet Barış Albayrak, Albaraka Yayınları, İstanbul, 2021, s. 27-28.

İnsanı bu ergin olamayış haline mahkûm eden ve onun ilerlemesine engel oluşturacak her türlü kurumun sınırlandırılması Aydınlanmanın temel karakteristiğini oluşturuyordu. Nitekim bütün bir Avrupa'nın durumu, hürriyet ve otorite arasında sıkışmış şöyle bir insan tipolojisi sunuyordu: bireysel tercih haklarını ve ferdî vicdanını, haricî bir unsura tabi kılmadan sürdürmesi gerektiği savunulan insan ve diğer taraftan kolektif bir şekilde kabul edilmiş, dahası topluma dayatılmış otoriteye tabi olma zorunluluğu sunulan insan.

Fransa'daki Kilise hakları için savaşıyor ve ferdî hürriyetin hudutlarına dair etkili bir savaş yürüten on yedinci yüzyıl papazlarından Bossuet, "ister kadın ister erkek, herhangi bir insanın Tanrı'nın kelamını en üniversal kilise meclislerinden ve kilisenin mensuplarından daha açık bir şekilde anlayamayacağını"⁴⁴ söyleyerek dayatılan bu insan tipolojisinin somut bir örneğini sunar.

2.5. Yeni Bir Dünyanın İmkânı: Pierre Bayle

Bu başlık altında, özellikle hoşgörü ilkesi gereğince, iman meselelerine dair konularda her türlü dünyevî ve uhrevî otoritenin müdahalesine karşı, bireyin özerkliğini ve ferdî vicdanı öne çıkaran, Fransız düşünür Pierre Bayle değerlendirilecektir. Bayle'in, Augustine'in dini zorlama ve baskıyı meşrulaştıran tezini yeniden yorumlaması ona Aydınlanma felsefesi içerisinde önemli bir mekan açmış ve gerek çağdaşları gerek kendinden sonraki düşünürler üzerinde büyük bir etki uyandırmıştır. Onun felsefesine odaklanmak hem Kıta Avrupası'nda hoşgörünün seyrinin ne şekilde yön değiştirdiğini anlama hem de bu çalışmada odaklanacağımız üzere, Voltaire'in tolerans fikrinin temellerini anlama noktasında kimlerden ilham almış olabileceğini göstermek bakımından önemli olacaktır.

Pierre Bayle, XIV. Louis'nin idaresinde tamamen Katolik olan Fransa'da yaşamış ancak Katolikliğe ve bununla gelen bütün dogmatik tutumlara muhalif bir Protestan'dır. Bayle, modern anlamda dini hoşgörüye giden yolda, felsefî bir temel sağladığı düşünülerek çağlar boyunca övülen "*İncil'in Sözleri Üzerine Felsefî Bir Yorum: Onları İçeri Girmeye Zorla*" adlı büyük eserini kaleme almıştır. Yaratılışı gereği münakaşaya ve eleştirel düşünceye yatkın olan Bayle, Fransa'da Protestanlara gösterilen hoşgörüsüzlüğü her fırsatta savunma eğiliminde olmuştur. Her fırsatta,

⁴⁴ Paul Hazard, s. 97.

Augustine'in dini baskıyı ve zulmü meşrulaştırmasını bütünüyle reddederek, insanları inanmadıkları bir şeye zorlamanın onların kurtuluşlarını sağlamadığını, aksine daha fazla günah işlemelerine sebep olduğunu savunmuştur.

Fransa Kralı XIV. Louis'in⁴⁵ (1638-1715), Protestanlara geniş haklar verilen Nantes Fermanını iptal etmesine binaen, her ne kadar Reform hareketleriyle bir dönüşüm sağlansa da Bayle, Katolik toplumlarda hala belli başlı sabitelerin mevcut olduğunu şu sözlerle ifade ediyor:

Garip! Atalarımızın davranışlarında bulunan kaba ve şok edici her şey tamamen ortadan kaybolmuş durumda; tüm Hristiyanlık coğrafyasına, geçmiş zamanların tehditkâr havasının yerine evrensel bir naziklik ve aşırı nezaket gelmiş durumda. Yalnızca Katoliklik hiçbir değişim göstermiyor; hala eski ve alışılmış vahşiliğini sürdürüyor.⁴⁶

Paul Hazard, hakikat konusunda insan zihninin kompleks yapısına vurgu yapar. Hakikat her ne kadar gün gibi açık olsa, eleştirinin ve pozitif bilimin süzgecinden geçerek objektif bir noktaya gelse bile, buna ancak tam anlamıyla inanma iştiafında olan kişilerin itimat edeceğini söyler.⁴⁷ Bu oldukça isabetli bir yorumdur. Özellikle yukarıda Pierre Bayle'in atıfta bulunduğu Avrupa'nın durumu, Katolikliğin ispat edilen bütün hakikatlere rağmen aynı dinsel şiddeti sürdürmesi dikkate alındığında çok daha anlaşılırdır. Bayle, hakikatin insanlar ve kurumlar tarafından çarpıtıldığı ve çoğunlukla yanlış şekilde nakledildiği bir toplumda mücadelesini sürdürmüştür.

Bayle, hür iradenin ve vicdanın tahrip edildiği bir ortamda geleneksel düşüncenin insanlara teklif etmiş olduğundan şüphe ederek yola çıkmaktadır. Şüphencilik, erken modern Avrupa'da tolerans fikrine götüren önemli bir düşünme biçimidir. Her ne kadar iki durum birbiriyle çelişiyor gibi görünse de düşünürler din ve dogmalar hakkında şüphe duymaya başladıkça buldukları sonuçlar teorik ve pratik açıdan tolerans ilkesinin uygulanmasını sağlamıştır. Nitekim Bayle, hiçbir şeyin bilinemez

⁴⁵ XIV. Louis'inin hayali, tebaasının dini inançlarını belli bir düzene sokmaktı. Bu hususta ilk öncelikli hedefi Protestanlığı ortadan kaldırmak olan Louis, nihayetinde topraklarında tek bir dini hâkim kılabilecekti. Ülkeyi kan ve ateşe boğmuş olan bu Reform dinini öncelikle münakaşa ve karşılıklı rızayla Katolikliğe dönmeyle ortadan kaldırmak istiyordu. Bunların fayda vermediği durumlarda ise zor kullanmaktan çekinmeyecekti. Kral Louis'in politikalarına ve bunun din adamları nezdindeki yansımalarına dair detaylı bilgi için bkz: Paul Hazard, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, s. 99-100.

⁴⁶ Pierre Bayle, *The Philosophical Commentary*, ed. Knud Haakonssen, USA: Liberty Fund, 2005. s. 39-40.

⁴⁷ Paul Hazard, *age.*, s. 124.

olduğu fikrini savunarak dinin ancak imanla kabul edilebileceğini iddia eder. Bunu yaparken, rasyonalist bir düşünür olarak akıl ve iman arasında bir sentez kurar. Paul Hazard, onun tenkitçi yönünün oldukça karmaşık olduğunu belirtir ve onu ‘saf haliyle kullanılmayacak kadar keskin bir esans’a benzeter. Bu açıdan onun 1697 yılında yayımladığı *Historical and Critical Dictionary* (Tarihsel ve Eleştirel Sözlük) eseri, yoğun ilahiyat konularının dışına çıkarak herkese hitap edecek ve insanları dinî ve ahlaki şeyler konusunda şüpheyi düşürerek toplumda ana akım düşünceye aykırı fikir ve inançların yayılmasını tetikleyecektir.⁴⁸ Din ve düşünce özgürlüğü konusunda oldukça ses getiren bu eserine dair ilerleyen sayfalarda bahsedilecektir. Ancak öncelikle, İncil’de geçen ayetin felsefi yorumuna dair ne teklif ettiği ve Augustine’in tezi üzerine yaptığı tenkitler ele alınacaktır.

Bayle, *Felsefi Bir Yorum* adlı büyük hacimli eserinde vicdan temeline dayanan bir hoşgörü fikrini savunmuştur. Çalışmasının asıl maksadı, rasyonal bir zeminde ve şüphecî bir tavırla yaklaşarak Luka İncili’ndeki “Onları içeri girmeye zorlayın” ayetinin geniş bir tefsirini yapmak ve böylece Augustine tarafından yapılan yorumun yanlışlığını ortaya koymaktır. İlk bölümde değerlendirildiği üzere Augustine, İncil’in bu ifadesine dayanarak heretiklere karşı güç kullanımını Kitab-ı Mukaddes’e dayandırarak meşru olduğunu savunur. Augustine’in beşinci yüzyılda yapmış olduğu yorum, asırlar boyunca Avrupa’da Katolik Kilise ve bütün din adamları tarafından hak din adına yapılacak her türlü zorlamayı haklı çıkarmak adına bir kanun olarak kullanılmıştır.

Bayle, eserinin ilk bölümünde Augustine’in yorumuna yönelik felsefî bir karşıt argüman geliştirmiş, İncil’in bu pasajının lafzî (literal) yorumunu reddetmiştir. Akıl, doğal ışık ve vicdan temeline dayanan bir argüman sunmadan önce, hoşgörünün bir devlette huzursuzluk yarattığını iddia edenlerin tezinin geçersizliğini göstermek ister. Bunun için “deneyimlere” başvurmanın bile tek başına yeterli olduğuna işaret eder. Pagan bir inanca sahip Atina’da, tanrıların çok çeşitli, ibadetlerin sonsuz sayıda olmasına rağmen hiçbir fikirsî/mezhepsel kargaşanın izine rastlanmadığına, huzursuzluğun asıl kaynağının toleranssızlık olduğuna atıfta bulunur.

Taraflar birbirlerinin ibadetlerini hoşgörüyle karşılıyordu...Felsefenin farklı mezhepleri, Atina'nın huzurunu bozmadı, her biri kendi hipotezini

⁴⁸ Paul Hazard, age., s. 131.

savundu ve diğer tüm mezheplerin hipotezlerine karşı argümanlar sundu; farklılıkları küçümsenecek konular değildi, bazen de Tanrı'nın yönetimi ya da en yüksek iyilik üzerineydi. Ancak, yöneticiler hepsine kendi doktrinlerini öğretme izni verdiği ve hiçbir mezhebi zorla diğerine dahil etmeye çalışmadığı için, devlet bu görüş farklılıklarından dolayı hiçbir sıkıntı yaşamadı; muhtemelen, bu birleşmeyi denemiş olsalardı, tüm devleti kargaşaya sürüklemiş olurlardı. Bu nedenle tolerans, barışın gerçek bağıdır ve toleranssızlık, kargaşa ve çekişmenin kaynağıdır.⁴⁹

Bayle' e göre deizm, tam da bu noktada yaşadıkları çağı ve Avrupa toplumlarını domine etmeye başlar. Çünkü ona göre din, geçici refah uğruna, erdem olarak nitelendirilebilecek bütün güzel meziyetleri yok etmiş ve akla gelebilecek bütün suçları meşrulaştırmıştır.⁵⁰ Avrupa insanı, dinin yarattığı bu yıkıcı etkiler karşısında Hristiyanlığın kendilerine teklif ettiği bütün inançlardan uzaklaşarak daha rasyonel ve bağımsız bir düşünce sistemi olan deizme yönelmişlerdir. Hristiyan dinini akla aykırı unsurlardan arındırmaya ve akıl ile Tanrı fikrine ulaşmaya yönelik kaideler sunan deizm, bu anlamıyla tamamen, on sekizinci yüzyıl Batı medeniyetinin yaşadığı şartların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır denebilir. Hristiyanlığın aslî kaidelerine imanı korumakla birlikte bu yüzyılın deist düşünürleri, insan aklının da aynı gerçeklere ulaşabileceğini savunan bir tabii din anlayışını öne çıkarmışlardır. Bu kişiler inancın temelini, tarih boyunca birçok gerekçeyle Kilise kurumu ve din adamları tarafından tahrif edilen kutsal metinlerin yerine, bütün insanlığa bahşedilmiş evrensel bir meziyet olan akıl ve onun anlama ve yorumlama kabiliyetini ikame ederler.⁵¹

Bayle, kendinden önce ve kendi yaşadığı çağda deizmdeki artışın, eserinde de aynı sebeplerle gerekçelendireceği üzere, kendisi için şaşkınlık yaratmadığını söyler. Hoşgörüsüzlüğün ve beraberinde getirdiği kötülüklerin ancak akli öne çıkarma ile çözülebileceğini savunur ve Augustine'in tezine karşı bütün argümanını "doğal ışık" kavramına vurgu yaparak ortaya koyar. Bayle'e göre doğal ışık, insanın kendisiyle hangi davranışın iyilik, hangisinin kötülük getireceğini bilmesine yardım edecek ve kutsal metinlerin yorumlamasını da bu temel prensip altında gerçekleştireceği bir araçtır. Akıl ve mantık ile özdeş olarak kurguladığı bu kavram, zihnin içsel bir aydınlanmasıdır. Tanrı, hakikati yalandan hatasız bir şekilde ayırt etmeye yarayan bu aracı insanlara eşit olarak bahşetmiştir.

⁴⁹ Pierre Bayle, age., s. 57.

⁵⁰ Pierre Bayel, age., s. 64.

⁵¹ Hüsameddin Erdem, Deizm, DİA, c. IX., s. 110-111.

Bayle “doğal ışığın veya metafizik gerçeklerin aksiyonlarıyla bize hitap eden Akıl, insan zihnine önerilen her şeyin nihai mahkemesi ve itirazsız son yargıcıdır”⁵² der. Kutsal metinlerin bile bu doğru önermelerin aksini onaylayamayacağını ve “akıl gerçek ışığına karşı” üstün gelemeyeceğini iddia eder. Bu noktada Augustine’in “Onları içeri girmeye zorla” ayetindeki lafzî yorumu yalnızca bir dogmadır. Bir kimseyi inanmadığı bir şeye karşı zorlamak, doğal ışığın (doğal akıl) açık ilkelerine karşı bir tezatlık oluşturacağından hoşgörüsüzlüğü teşvik etmektedir. Bayle’e göre ise Kutal Kitap’ın literal yorumu insanları ahlaki bir şeye aykırı bir davranışta bulunmaya zorlayacaksa, bu, İlahi Vahyin yerine önyargılar ve tutkuların bir başkasına dayatıldığı anlamına gelir.⁵³

Zorlamanın irrasyonelliğine dair argümanlarının yanı sıra Bayle, bunun ayrıca Hristiyanlığın ve İncil’in ruhuna aykırı olduğunu göstererek hoşgörüsüzlüğü geçersiz kılmaktadır. Bayle “İncile uygun olmayan her türlü eylem, akla aykırı olmaktan daha adaletsiz ve daha büyük bir suçtur”⁵⁴ diyerek ikinci bir argüman geliştirir. Ona göre din her şeyden önce kalpte sevgi, korku ve saygı uyandıran bir durumdur. Önceki bölümde vurgulandığı üzere, her ne kadar Augustine, Donatistlere yönelik tutumunda şiddetin amacının zorla din değiştirmek değil, insanların inatçılığını kırarak onları gerçeği görmeye açık hale getirmek olduğunu iddia etse de Bayle, her şeyden önce aklın ortak prensiplerine aykırı olacağından buna şiddetle karşı çıkar. O, bir sorunun hakikatini bulmak için öncelikle zihnin sakin ve önyargsız olarak o duruma yaklaşması gerektiğine inanır ve şunları vurgular:

Dinin özü Tanrı hakkında zihnimiz tarafından oluşturulan yargılar ve irademizle ona yönelik hissettiğimiz sevgi, korku ve saygı duygularında yatmaktadır. Bir kişi, herhangi bir dışsal eylemde bulunmadan, sadece bu içsel yönlerle Tanrı’ya karşı görevini yerine getirebilir. Ancak bunlar nadirattandır. Bu sebeple dinin özünü oluşturan içsel yönelimin, ruhun Tanrı’nın yüceliğine duyduğu saygıyı gösteren duyusal ifadelerle dışa vurulduğu kabul edilir. Her ne şekilde olursa olsun, bir kişide Tanrı’ya karşı hiçbir gerçek duygu yoksa — yani, Tanrı’ya uygun yargılara veya iradi duygulara sahip değilse — bu kişinin dışa dönük ifadeleri, Tanrı’ya bir onur veya tapınma eylemi değildir; tıpkı bir heykelin rüzgarın etkisiyle devrilmesinin, heykelden bir saygı gösterisi olması gibi.⁵⁵

⁵² Pierre Bayle, age., s. 67.

⁵³ Pierre Bayle, age., s. 68.

⁵⁴ Pierre Bayle, age., s. 80.

⁵⁵ Pierre Bayle, age., s. 76.

Bayle, Agusutine'in İncil ayetini lafzî olarak yorumlamasının ve Katolik Kilise'nin bunu asırlarca bir devlet politikası olarak sürdürmesinin yanlışlığını, bunun toplumsal düzeni ifsat eden yönüne dayandırır. Nitekim Kilise uzun yıllar, “gerçek din adına yapılmadığı taktirde adaletsiz sayılabilecek bir şey, gerçek din adına yapıldığında adil olur” diyerek dini zorlamayı meşrulaştırmışlardır. Ancak Bayle için bu yine ilahi vahyin öğretisiyle çelişeceği için kabul edilemez bir şeydir. Dinde zor kullanma emri, erdem ile kötülük arasındaki bütün bariyerleri kaldırır ve her türlü kötü fiilin ve sapkınlığın kaldırılmasına yönelik yapılacak zorbalıklar dini bir eylem halini alır. Bayle, toplumsal düzenin ve barışın önünde büyük bir engel oluşturacak bu durumun muhtemel sonuçlarından birisi olarak, lafzî yorumun herkese kendi inancı hak, diğerini sapkın görme hakkını verdiğini söyler.

Bunun bir sonucu olarak diğer tüm mezhepler aynı yöntemi kullanma konusunda kendilerinin hak sahibi olduklarını iddia edecekler. Çünkü her bir mezhep kendisini tek hakiki din veya en azından tek doğru din olarak düşünür. Diğer tüm mezhepler ise Tanrı'nın düşmanı ya da en iyi ihtimalle kusurludur. Dolayısıyla onların Hristiyanlığa dönmesine sebep olmanın hakikate yapılacak en büyük hizmet olduğunu düşünürler.⁵⁶

Herkesin yanlış olduğuna inandığı şeyi ortadan kaldırmaya yönelik çabasında samimi olduğu varsayılırsa, karşı tarafa yönelik zor kullanma eylemlerinde eşit bir hakka sahibi olduğu kabul edilmelidir. Ancak, Bayle'in de vurguladığı gibi, bu emir tüm Hristiyanları kendilerine ait olmayana toplumlara karşı şiddet uygulamayı teşvik ettiği için Orta çağlardan itibaren Avrupa'ya sadece sonsuz bir kötülük ve büyük bir sıkıntı getirmiştir. Farklı görüşlerin insanlığın en doğal durumlardan birisi olduğuna inanan Bayle, çatışmaları en aza indirgemenin yolunun, insanların birbirlerini karşılıklı olarak hoş görmelerinden geçtiğini söyler. “*Her bir grup savunduğum hoşgörüyü gayretle işleseydi, on farklı mezhepten oluşan bir devlette aynı harmoni olabilirdi, tıpkı muhtelif türdeki zanaatkarların birbirlerinin karşılıklı desteğine katkıda bulunduğu bir şehirde olduğu gibi.*”⁵⁷

Bütün bir eseri boyunca Bayle, bu uyumun mümkün olduğunu savunmuş ve dini baskı ve zorlamanın ortadan kaldırılmasıyla evrensel bir hoşgörünün ve sınırsız bir çoğulculuğun oluşacağına olan inancını kanıtlamaya çabalamıştır. Her ne kadar

⁵⁶ Pierre Bayle, age., s. 89.

⁵⁷ Pierre Bayle, age., s. 200.

tolerans fikrini o dönemin Avrupa atmosferi içinde tahayyül etmek güç olsa da Bayle, bunun gerçek dünyada mümkün olduğunu ve başka yönetimler altında uzun yıllardan beri uygulandığını vurgular. Bayle'in çalışmalarını ilginç kılan ve bu tez için de önemli hale getiren şüphesiz ki onun düşünce sistemini geliştirirken diğer medeniyetlerin birikimlerini kendi toplumları için örnek göstermiş ve takdir etmiş olmasıdır.

Tarihsel ve Eleştirel Sözlük adlı eserinde, ileriki bölümde detaylandırılacağı üzere, din ve düşünce özgürlüğü bakımından Hristiyanlık ve İslamiyet'i kıyaslamış, Osmanlı örneği dikkate alınarak kendi yönetimleri altında da toleransın uygulanabilecek bir pratik olduğuna dikkat çekmiştir. Felsefi Bir Yorum adlı eserinden çok daha fazla bir kitleye ulaşacak bu eseriyle Bayle, Voltaire de başta olmak üzere birçok Avrupalı düşünürün hoşgörü felsefesinin şekillenmesinde etkili olmuştur.

BÖLÜM III

OSMANLI'DA TOLERANS VE VOLTAIRE

Çalışmanın bu bölümünün temel amacı ve tezin ana argümanını da oluşturacak husus, Avrupa'nın geçirmiş olduğu bu zihinsel ve kültürel dönüşümün kökenlerini sorgulamak olacaktır. Özellikle Voltaire'in tolerans düşüncesinin kaynaklarına odaklanacağımız bu bölümde cevabını arayacağımız soru, Hristiyan Batı Avrupa'nın, fikir ve inanç hürriyetinin gerekliliğini temellendirirken hangi dış etkenlerden ve medeniyetlerin birikiminden yararlanmış olabileceğidir. Nitekim Orta Çağ'dan Aydınlanma dönemine kadar baktığımızda, Avrupa'da toleransa yönelik uygulamaların yok denecek kadar az olduğunu, buna dair düşüncelerini beyan edenlerin görüşlerinin pratikte yaygınlık kazanmadığını görüyoruz. Ancak Aydınlanma ile, Pierre Bayle başta olmak üzere önemli düşünürlerin çalışmalarıyla, toleransa yönelik tartışmalar yoğunlaşmaya başlamıştır.

Burada ortaya çıkan soru ve bu çalışmanın da etrafında şekilleneceği temel problem, Kıta Avrupası'nın, daha önce kendinde olmayan bu pratiğe dair bilgiyi nereden edindiği, hangi kaynaklara dayanarak toleransı Hristiyan topraklarda da uygulanabilecek bir imkan olarak görmeye başladığıdır. Bu önemli sorunun cevabını ararken özellikle Voltaire'in "*Hoşgörü Üzerine İnceleme*" adlı eserini merkeze alacağımız bölümde, onun tolerans ile neyi kastettiğini ve düşünce sistemini geliştirirken diğer dinlerin ve kültürlerin pratiklerine nasıl atıfta bulunduğunu anlamaya çalışacağız. Medeniyetler arası irtibatlar bağlamında değerlendirildiğinde, dönemin hakim gücü olan Osmanlı İmparatorluğunun hoşgörü uygulamalarının, Avrupa düşünce tarihindeki etkisi birincil değerlendirme alanı olacaktır.

İlk bölümde ayrıntılı olarak değerlendirildiği gibi, Batılı iki önemli ismin hoşgörü üzerine yaptıkları çalışmalar, Avrupa'da tolerans uygulamalarının yönünü şekillendiren ve düşünce tarihine yeni bir yön veren etkiye sahip olmuştur. Bir tarafta IV. asırda yaşamış, Engizisyonun temellerini, İncil'in "*Onları içeri girmeye zorla*" ayetine dayanarak meşrulaştıran Augustine vardır. Diğer yandan Augustine'in, asırlar boyu Kilise tarafından kullanılan ve din savaşlarının ve hoşgörüsüzlüğün önünü açan bu tezini yıkan, XVIII. yüzyıl Fransız düşünürlerin Pierre Bayle bulunmaktadır. Bayle,

İncil'in aynı ayetini gerekçe göstererek, ancak Augustine'in aksine bu ayetin literal yorumunu değil, zımmen içerdiği anlamı açığa çıkararak hoşgörünün gerekliliğini ispatlamış ve bununla Avrupa düşünce tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Bu birbirine tamamen aykırı iki görüşte birçok soru ortaya çıkmaktadır. Engizisyon bir dönem Hristiyanlar için çözümken, neden bunun sonrasında bir problem olduğuna inanılmıştır? Dini bölünmelerin önüne geçmek üzere ortaya atılan engizisyon fikri, nasıl sonrasında din savaşlarını çok daha fazla körükleyen bir etkiye sahip olmuştur?

Bu başlık altında Augustine'den Pierre Bayle'e geçerken değişen söylemde, onlara hoşgörünün imkanını fark ettiren amiller anlaşılmalı çalışılacaktır. Bunu yaparken şüphesiz ki daha geniş bir perspektifte okuma yapmak ve muhtelif etkenleri de hesaba katmak karşımıza daha farklı bir gerçeklik ortaya çıkarmaktadır. Böyle bir tabloda karşımıza çıkan ilk etken, yaşanan hadiseleri medeniyetler arası irtibatlar bağlamında değerlendirdiğimizde Müslümanların varlığının XVIII. yüzyıl Batı düşüncesi üzerindeki etkisi olacaktır. Nitekim Pierre Bayle'in yanı sıra bu bölümün de konusunu teşkil eden Voltaire, Lessing, Roger Bacon gibi birçok Aydınlanmacı düşünür, dini çatışmalara ve zorlamalara yönelik çözümün kaynağını hoşgörü fikrinde aramış ve bunun uygulanabilir bir gerçeklik olduğunu İslam toplumlarının deneyimlerine de dayanarak açıklamışlardır.

3.1. İslam Dünyasının Avrupa Üzerindeki Etkisi

İlk bölümde ayrıntılı olarak işaret edildiği üzere, Batılı düşünce sistemi, Orta Çağ'dan erken modern döneme geçişte büyük dönüşümler yaşamıştır. Yeni doğan fikirler, değişen bilgi formları ve bunların ilerleyiş şeklini anlamaya çalışırken, ona istikamet veren unsurları, bunların tarihsel bağlam içerisinde nasıl gerçekleştiğini bu başlık altında değerlendireceğiz. Hristiyan Batı'nın siyasi, dini ve toplumsal düzeyde ürettiği düşünce sistemleri, farklı kültür ve medeniyetlerden, özellikle de İslamiyet'ten ne şekilde istifa ettiği ve bununla kendi dönüşümünü nasıl başlattığına işaret edeceğiz. Bunu yaparken de izleyeceğimiz yol, Orta Çağ'da mevcut İslam algısının tarihine kısaca değinmek ve böylece düşünce akışı içinde çok daha bütünlüklü bir yaklaşım sunmaya çalışmak, tarihsel vakıaları daha geniş bağlamda değerlendirmek olacaktır.

Batı tarihindeki dönüşüm; Hristiyan Avrupa'dan Rönesans'a ve Rönesans'tan Aydınlanmaya doğru olan serüvende, bağımsız ve özerk bir çizgide gelişme göstererek

sağlanmamıştır. Nitekim medeniyetlerin inşası aşamalı ve karşılıklı irtibatlar sayesinde mümkündür. Batı düşüncesine yön veren ve kendi kimliğini inşa etmesine olanak sağlayan Doğu ile temasları, yeri geldiğinde alışılmadık şekilde kurduğu müspet ilişkilerdir.⁵⁸ Edward Said, Oryantalizm adlı eserinin girişinde, İslam'ın, Batı'nın maddi kültürünün ve uygarlığının ayrılmaz bir parçası olduğunu anlama yönünde şunları söyler:

Doğu sadece Batı'nın yakın komşusu değildir, bu alan aynı zamanda Avrupa'nın en geniş, en zengin ve en eski sömürgelerini kurduğu bir bölge ve uygarlığının ve dillerinin temelidir... Doğu; fikirleri, hayalleri, kişiliği ve deneyleri ile kontrastlar yaratarak Avrupa'nın (yahut Batı'nın) tarifini kolaylaştırmaktadır.⁵⁹

İslam'ın, Batı tarihindeki hâkim konumuna dair bir başka ilgi çekici tanımlamayı tarihçi Montgomery Watt yapar. Watt, İslam'ın Hristiyan Batı Avrupası üzerindeki etkisinin kabul edilenden çok daha büyük olduğunun anlaşılabilmesi adına, Hristiyanlık ve İslam'ın Orta Çağ'daki karşılaşmasının bütün yönleriyle anlaşılması gerektiğine vurgular. Nitekim İslamiyet Avrupa'yı yalnızca maddi ve düşünsel anlamda etkilemeyecektir. Dahası, İslamiyet'le münasebetleri neticesinde Avrupa, kendisine dair yeni bir imge oluşturmaya başlayacaktır.⁶⁰

Batı'nın İslam medeniyeti ile olan ilişkisi, İslamiyet'in ve Müslümanların her zaman müspet bir çerçevede anlaşılmasını sağlamamıştır. Özellikle Orta Çağ Avrupa'sı, Batılı zihnin İslam'a yönelik tahrif edilmiş imajın en çok yaygınlaştığı bir dönemdir. Hristiyanlığın yayılmacı öğretisinin önünde etkili bir güç olarak duran Müslümanlar, Avrupa için uzun zaman bir tehlike olarak görülmüşlerdir. İslamiyet'e dair yaygınlaşmış olumsuz imajla Avrupa'da, asırlar boyu süren geniş bir kamu algısı oluşturulmuştur. Daha öncesinde Avrupalı yazarların kaleminden edinilen ve daha çok siyasi ve ideolojik bir zeminde sunulan İslam imajı, ki Fransız edebiyatında büyük bir öneme sahip olan Roland Destanı⁶¹ da bunlardan birisidir, Haçlı Seferleriyle daha da

⁵⁸ John M. Hobson, Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri, çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 17-22.

⁵⁹ Edward Said, Oryantalizm, çev. Nezih Uzel, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 12.

⁶⁰ Montgomery Watt, İslam'ın Orta Çağ Avrupası Üzerindeki Etkisi, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Bilgesu, 2013, Ankara, s. 124.

⁶¹ Orta Çağ'da Müslümanlara yönelik olumsuz algı, XI. yüzyılda yazılmış Fransız epik şiirlerinden Roland Destanı'nda canlı bir şekilde tasvir edilmektedir. Her ne kadar tarihi gerçeklikler çarpıtılarak sunulmuş ve kendi inançları doğrultusunda Müslümanlar "kafir" olarak nitelendirilmiş olsa da Orta çağ Hristiyan dünyasında "diğerine" olan algıyı göstermesi ve uygulanan baskıları göstermesi açısından önemlidir. Destan'da Fransız imparator Charlemagne, 778 yılında, pagan ve kafir olarak

pekiştirilmek istenmiştir. XI. yüzyılda gerçekleştirilen seferlerle, dünyanın yarısından fazlasına hâkim olduğu düşünülen Müslümanlara karşı “Reconquista/Yeniden Fetih” hayali tekrardan canlanması bunun bir sonucu olarak görülebilir.

Dinî bir saikle, Orta Çağ Avrupa’sını, Papa ve Kutsal Roma-Germen İmparatoru hakimiyeti altında birleştirmeyi amaçlayan Haçlı ideolojisi, Batı Hristiyan birliğinin de en temel ideolojisiydi.⁶² Her ne kadar Haçlı Seferleriyle Müslümanlara ve özellikle Türk Selçuklu egemenliği altındaki İslam dünyasına yönelik olumsuz imajın pekiştirilmesi amaçlansa da bu seferler, halkın zihninde bir anlamda beklenmedik bir etki de oluşturmuştur. Nitekim öncesinde İslam’la ilgili korkuya dayalı ve halkın dolaylı yollardan öğrendiği bilgilerin yerini Haçlı Seferleri, doğrudan karşı karşıya kaldıkları ve hayranlık ve merak uyandıran bir bilgiye bırakmıştır. Artık halk, “düşman” bir gruba karşı daha fazla ve tatminkâr malumatlar elde etmek isteyecektir.⁶³ İslamiyet’le ve Müslümanlarla alakalı objektif gözlemlerin kısmen de olsa sunulmaya başlaması, belli bir noktadan sonra sıhhatli bilgilerin de yayılmasını teşvik edecek ve ilerleyen asırlarda Hristiyan Batı’nın birçok anlamda dönüşümünü tetikleyen ilham kaynaklarından biri olacaktır. Montgomery Watt, Haçlı Seferleriyle tanınan İslam medeniyetinin Hristiyan Avrupa üzerinde asırlara yayılacak olan etkisini şu şekilde özetler:

Haçlı Seferi hareketinin temel önemi, Batı Avrupa’nın bu hareket aracılığıyla kendi ruhunu bulmasıydı. Bu olumlu sonuç, siyasi ve askeri başarısızlığa ağır bastı. Bu başarısızlığa rağmen, Avrupa başka nedenlerden ötürü ilerlemeye devam etti. Öte yandan Haçlılar tarafından ciddi biçimde zayıf düşürülen Doğu Hristiyan dünyası sonunda Osmanlı Türklerine boyun eğdi; bu bakımdan Haçlı Seferlerinin sonucu, iddia edilen amaçlarının tam karşıtıydı. Doğu’daki Haçlılar kültürel olarak İslam yaşamının çekici yönlerini deneyimlediler ve eve döndüklerinde bunları taklit etmeye çalıştılar.⁶⁴

niteledikleri İspanya Müslümanları Sarazenlere karşı bir sefer düzenler. Savaşın sonunda Charlemagen, Müslüman kral Marsil’in elindeki Zaragoza şehrini alır ve burada gerek Yahudilere gerekse Müslümanlara ait olan bütün ibadethaneleri yok eder, Müslümanları zorla vaftiz ederek Hristiyanlaştırır ve krala karşı gelenleri de çeşitli işkencelerle öldürür. *Roland Destanı*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2022, Yapı Kredi Yayınları, s. 160-161.

⁶² Halil, İnalçık, Osmanlı ve Avrupa: Osmanlı Devleti’nin Avrupa Tarihindeki Yeri, Kronik Yayınları, İstanbul, 2017, s. 123.

⁶³ Maxim Rodinson, Batı’yı Büyüleyen İslam, s. 23-24.

⁶⁴ W. Montgomery Watt, İslam’ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi, s. 89.

Tarihçi Richard Southern'ın da dediği gibi, XII. yüzyıl her şeyden evvel bağımsız araştırma alışkanlıklarının yerleştiği bir dönemdir. Sadece İslami araştırmalarla ilgili değil, daha kapsamlı bir düzeyde de ilmi çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu bağımsız ve bir anlamda tabiata yönelik objektif ve nazari bilginin arandığı çalışmalar, ister istemez İslamiyet'e ve Müslümanlara dair bilginin de müspet anlamda şekillenmesine katkı sağlayacaktır. Nitekim Hristiyan Batı'ya, tabiata yönelik bilgiyi sağlayanlar Müslümanlardır. Bağımsız çevirmen toplulukları, büyük bir heyecanla antikiteden, eski medeniyetlerden kendilerine miras kalan eserlere yönelmişler ve bu Latince eserlerin kendi dillerine Müslümanlar tarafından tercüme edildiklerini öğrenmişlerdir. Orta Çağ'da yapılmış çevirilerin mahiyetine dair bilgiler vermek, bu tezin konusunun dışında kalacaktır.⁶⁵ Nitekim buradaki temel gaye, İslamiyet ve Müslümanlar hakkındaki Batı düşünce tarihinin izlerini sürmek ve Batılı zihniyetin Müslüman algısının ne şekilde olduğunu anlamak olacaktır. Dolayısıyla bu çeviri faaliyetlerine değinmemizin asıl sebebi, bu çevirmen grubunun, felsefi ve bilimsel düşünce sistemini Batı'ya, el-Kindî, İbn Sina, İbn Rüşd ve el-Farabî gibi büyük İslam filozoflarının eserleri sayesinde tanıttıklarıdır.

Richard Southern, imgelem ve gözlemin, “ötekinin” gelişimi üzerindeki teşvik edici etkisine işaret eder.⁶⁶ Batı hiç şüphesiz, Haçlı zihniyetinin sunmuş olduğu negatif imajın aksine, bir din ve kültür olarak İslam'ın çeşitli unsurlarıyla doğrudan ve gerçekçi bir temas kurmaya başladı. Bunun neticesi olarak İslam ve Müslümanlara yönelik kesin bilgilerin birikimi, felsefi ve ilmi bilgiye gösterilen saygınlık yalnızca ikili ilişkileri geliştirmekle kalmamış, aynı zamanda entelektüel düzeyde de İslami unsurlar yavaş yavaş ortak kültüre eklenmeye başlamıştır.⁶⁷ Böylece İslami unsurların etkisi, XIII. Yüzyıldan başlayarak Avrupa'nın toplumsal ve dini anlayışındaki değişimler üzerinde etki oluşturmaya başlayacaktır.

İslam kültür ve medeniyetini daha yakından anlamaya gerekli kılan sebeplerden biri de Orta Çağ'da Kilise'nin içindeki yozlaşmalar ve işlenen baskı ve zulümlere karşı,

⁶⁵ XII. yüzyıldan itibaren, Orta Çağ'da Batı'nın, İslami unsurlara dair elde ettiği bilgilere ve Müslüman filozofların çeviri faaliyetlerinin detaylarına dair bkz. Maxim Rodinson, *Batı'yı Büyüleyen İslam*, s. 26-33. Richard W. Southern, *Orta Çağ Avrupa'sında İslam Algısı*, çev. Ahmet Aydoğan, Yöneliş, İstanbul, 2000, s. 58-61. Ayrıca bkz. Evren Erceylan, “Arabic Into Latin: 10th – 12th Centuries Translations in Europe”, Yüksek Lisans Tezi, İbn Haldun Üniversitesi, 2017.

⁶⁶ Richard Southern, age., s. 41.

⁶⁷ Maxim Rodinson, age., s. 38.

İslam'ın inanç konusunda bütünleştirici ve evrensel bir ruha sahip olmasıdır. Her ne kadar İslamiyet'e dair bu yaklaşım bütün bir Orta Çağ Avrupası boyunca benimsenmiş olmasa da İslamiyet'le ve Müslüman yönetimlerle karşılaşmaları neticesinde Avrupalı din adamları, yöneticiler ve düşünürler kendi sistemlerine artık daha eleştirel bir tutumla yaklaşmaya başlamışlardır. Özellikle Kilise dogmalarının yoğun bir şekilde dayatıldığı, skolastik düşüncenin oldukça baskın olduğu bu dönemde zihinsel bir kırılma, toplumun birçok kesimi tarafından gerekli görülmüştür.

Bu noktada Roger Bacon'ı (1214-1294) kısaca zikretmek, Batı'nın zihinsel kırılmasında ve toplumsal dönüşümünde, İslam'ın müspet katkılarının, daha Orta Çağ Avrupası'nda fark edilmiş olduğunu göstermesi açısından ilgi çekicidir. Katolik Kilise'nin, diğer medeniyetlerin de birikimi çerçevesinde, kendisini yenilemesine ve doktrinel manada geliştirmesine yönelik talep, Aydınlanmacı düşünürlerden önce Bacon'un felsefesinde göze çarpar. *Opus Maius* adlı eserinin Ahlak Felsefesi başlıklı son kısmında, Hristiyan Kilise'nin ve papalık müessesinin içinde bulunmuş olduğu durumu iyileştirmenin yolunun felsefe ve ahlaktan geçtiğini söyler. Felsefe onun için, sosyal ve politik anlamda Hristiyan toplulukların yönetiminin bu toplumlarda ortaya çıkmış çeşitli mezheplerin ve sapkın görüşlerin hakikate ikna edilmesinin en birincil aracıdır. Hristiyanlık, bu dönemde büyük teolojik sorunlarla karşı karşıyadır. Kilise'nin bütün bir Avrupa'yı tahakküm altına alma arzusu, insanları başka inanç biçimlerini benimseme işinden alıkoyacak kadar güçlüydü. Ancak bu uğurda verilen savaşlar ve mücadeleler nihayetinde ne kadar başarılı olursa olsun, toplumda ancak nefret ve kinin artmasına sebep verecektir, çünkü dünyadaki bunca kara parçasını işgal etmek ve herkesi tek bir inanca ikna etmek imkansızdır. Bu sebeple Hristiyanlığın yayılmasının ancak tebliğ ile mümkün olduğuna ikna oldu. Çünkü İslam coğrafyasının birçok noktasında uygulamada olan bu anlayış çok açık bir şekilde kendini göstermektedir.⁶⁸

Bacon'a göre tebliğin akıl ve felsefe olmak üzere iki dayanak noktası vardır. Ancak ona göre Hristiyanlık buldukları çağda bu iki yetkinlikten yoksundur. İşte tam bu Bacon, Hristiyanlığın zayıf olduğu felsefe noktasında, dış dünyanın, yani İslam'ın kendisini donattığına işaret eder. İnançsızların ikna edilmesinde din savaşlarının veya dogmaların yerine, aklî ikna yöntemini getirir. Bu anlamda Farabi, İbn Sina ve Gazali

⁶⁸ Richard Southern, age., s. 61-62.

gibi Müslüman filozofların etik değerlerine sık sık vurgu yapar. Bacon'un reformist vizyonunun temelini, Yahudilik ve Yunanların yansıması, Müslüman geleneğinden de öğrenilecek bir ahlaki öğreti oluşturur. Böylece bütün bu dışsal kültürlerin ilerici prensipleri Hristiyan Kilise'ye entegre edilerek, dünyanın daha ahlaki bir yönetimi tesis edilmiş olacaktır.⁶⁹ Bacon'ın hayatı ve çalışmaları üzerine yazan John Henry Bridges, Bacon'ın, Batı İmparatorluğu'nun çöküşüne mukabil ortaya çıkan bilgi boşluğunun gerçek tamamlayıcıları olarak İslam filozoflarını gördüğünü söyler:

Hala bazı tarih öğrencileri, Batı İmparatorluğu'nun yıkılışını takip eden asırları aşılması zor bir uçurum olarak görürler. Bu yüzden eski bir uygarlığın kendi yolunu tamamlayarak yeni bir döngünün başladığını düşünmek isterler. Ancak Roger Bacon için bu süreklilikteki kopukluk, Mezopotamya ve İspanya'daki Müslüman okullarda ilimin meşalesini canlı tutan öğrenciler tarafından doldurulmuştur. Sabit b. Kurra, Farabi, Kindi, Fargani, İbn Sina, İbn Rüşd gibi isimler, yalnızca Yunan felsefesini ve bilimini Batı dünyasına tanıtan kanallar olarak değil, aynı zamanda kendilerine emanet edilen hazineleri arttıran kişiler olarak anılmışlardır. On üçüncü yüzyıl Batılıları, 'eğer ahmak ve eşek değillerse' bu hazineyi kendilerinden sonrakilere aktarmayı görevleri olarak görecektir.⁷⁰

İslam'ın, Orta Çağ Avrupası üzerindeki etkileri sadece düşünsel alanla sınırlı kalmamıştır. Kilise'nin kendi içindeki bölünmeler, Avrupalı birçok din adamının yeni bir dünyanın ve adil bir yönetimin imkanını düşünmelerine yol açtı. Teolojik tartışmalar ve siyasî çıkarların neticesinde erken bir dönemde ayrışma yaşayan Doğu Roma-Bizans Patrikliği ile Batı Roma Papalığı, Orta Çağ boyunca birçok gerekçeyle birbirlerini sapkınlıkla suçlamış ve aforoz etmişlerdir. Ortodoks Hristiyanların, Latin (Katolik) egemenliği altında, inançları sebebiyle uğradıkları tehditler ve baskılar, onların dikkatlerini bir başka tarafa yani İslami yönetime çevirmiştir. Müslümanların yönetiminde özgürce yaşamının imkanını deneyimleyen ve bunu açıkça dile getiren isimlerden biri XII. yüzyılda yaşamış Bizans İmparatorluğu patriklerinden III. Michael'dir (?-1178). O hem Katolik hem de Müslüman hakimiyetini tecrübe etmiş biri olarak şu ilginç itirafta bulunur:

Ruhsal ve manevi konularda Latin birinin beni yönetmesinden, maddi ve dünyalık meselelerde Müslüman benim yöneticim olsun. Eğer Müslüman birine tabi olursam, en azından o bana kendi inancını paylaşmam hususunda zorbalık yapmaz. Ancak Frank bir yönetimin

⁶⁹ Richard Southern, age., s. 64.

⁷⁰ John Henry Bridges, *The Life and Work of Roger Bacon*, London, 1914, s. 142-143.

altında ve Roma Kilisesi ile birleşmek zorunda kalırsam, kendimi Tanrımdan ayırmak zorunda kalabilirim.⁷¹

Orta Çağ'da İslami yönetim sisteminin, farklı din mensuplarına birbirleriyle barış ve uyum içinde yaşama imkanı verdiği, bütün insanî haklarının teminat altına alındığını, XII. yüzyılda yaşamış Ortodoks Kilisesi Patriği Süryani Mihael'in sözlerinde de görebiliyoruz. Roma hukuku altında yaşayan azınlıkların, inançları sebebiyle zulme uğradıklarını; ancak Nestûrî ve Monofizit Hristiyanların İslam'ı, Bizans'a tercih edilebilir bulduklarını şu sözleriyle ortaya koyar: “[Müslümanlar] ne inançlı olup olmadığını sordular ne de sapkın ve kötü bir ulus olan Yunanlılar gibi, kimseye inancında dolayı zulmettiler.”⁷²

Doğu'nun kendine has ahlak sistemi ve sahip olduğu hakikat anlayışı Avrupalılar için çok yeni olsa da bu etkileşim, Paul Hazard'ın da vurguladığı gibi “*ihhtiyar Avrupa'nın zihnini karmakarışık eden ve bile bile karıştıktan sonra aradığını bulduran sebeplerden biri*” olmuştur.⁷³

Hristiyan Batı'nın Müslümanları yaşayan bir örnek olarak almaları XV. ve XVI. asırlarda da devam etmiştir. Müslümanların dünya sahnesindeki görünürlüğünün artması, XVI. yüzyılla birlikte İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesiyle olmuştur. Bu asırda dünya üzerindeki çeşitli devletlerin uyguladığı yönetim politikaları, özellikle Haçlı ve Moğol istilaları, Doğu Avrupa'da ve Balkanlardaki baskıcı rejimler, Osmanlı Devleti'nin sunduğu nizam-ı âlem fikriyle yeniden şekillendirilmiştir. Bu anlamda İstanbul'un fethi, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu için bütün bir Avrupa'nın içinde bulunduğu durumun dönüştürülmesi açısından da ehemmiyet arz etmektedir.⁷⁴

Batı'nın karşılaştığı manzarayla artık ne İslami düşünce ve fikirler mutlak birer hata olarak kabul edilmeye devam etmiş; ne de Hristiyanlık sorgusuz sualsiz kabul edilen bir ideoloji olmayı sürdürmüştür. Yola hiçbir zaman yerleşik inancı zedelemek veya onu yok etmek üzerine çıkılmamıştır. Ancak ister istemez karşılaşılan İslami birikim ile Batılının zihninde mevcut olan inanç birbiriyle uyuşmamaya başlayacaktır. Tenkitçi

⁷¹ Donald Nicol, *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium*. New York: Cambridge University Press, 1979. s. 126-127.

⁷² Karen Armstrong, *Jerusalem: One City, Three Faiths*. New York: Ballantine Books, 1996. s. 232.

⁷³ Paul Hazard, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, s. 33.

⁷⁴ Tahsin Görgün, *Osmanlı Düşüncesi*, TireKitap, İstanbul, 2020, s. 146-150.

zihniyetin gelişmesiyle Hristiyanlığa atfedilen ayrıcalık ve Avrupalının kendi üstünlüğüne olan inancı ister istemez geçerliliğini kaybetmiştir. Paul Hazard'ın da vurguladığı gibi artık üstünlükten değil, farklardan bahsedilen bir döneme doğru geçilmiştir.⁷⁵

Bir sonraki başlıkta Osmanlı'nın büyüyen bir güç olarak Aydınlanmacı düşünürler tarafından nasıl algılandığı ve Avrupa toplumlarının kendi sistemlerini geliştirirken idari anlamda pratiğine nasıl referansta buldukları değerlendirilecektir. Bunu yaparken esas düşüncelerine odaklanılacak kişi Fransız düşünür Voltaire olacaktır. Onun Batı toplumları için tolerans derken neyi kastettiği ve bunu savunurken ne şekillerde İslam medeniyetine ve Osmanlı yönetimine atıflarda bulunduğu değerlendirilecektir.

3.2. Voltaire'in Tolerans Düşüncesinde Osmanlı Etkisi

Aydınlanmanın en önemli sorunlarından birinin, Kant'ın da işaret ettiği gibi, “insanın kendi sorumluluğu ile düşmüş olduğu ergin olamama durumundan kurtulma hali” olduğuna ilk bölümde işaret etmiştik. Bu tanımlama çerçevesinde Aydınlanma dönemi felsefesinin en önemli paradigması olarak, aklın doğru kullanımıyla kişiyi bu ergin olamayıp halinden kurtarmak olarak düşünülmüştür. Francis Bacon, akli her türlü dogmalardan ve geleneğin bağlarından özgürleştirmeyi ön gören bu çağda, “insanın doğası gereği özgürleşmek ve kendini bilmek konusunda yeterli olduğunu”⁷⁶ vurgular. İnsan, aklını kullanmaya cesaret ederek aslında inanç ve düşünce hürriyetinin kendisine verilmiş en temel haklardan olduğunun farkına varacak ve bütün insanların eşit ve özgür olmalarının kendilerinin doğal durumu olduğunu idrak edeceklerdir. Ancak, Aydınlanmacı düşünürlerin en çok karşı oldukları şey, bireyi bu bilinçten uzaklaştıran, kişiyi neye inanacağına, bu inancın ritüellerinin ve dogmalarının nasıl olması gerektiğine karar veren kilise kurumudur.⁷⁷

Aydınlanmayla ile öne çıkan doğal din veya akıl dini anlayışı, Kıta Avrupası'nda kökten bir entelektüel dönüşüm başlatmıştır. Aydınlanmacılar geleneksel inanç kalıplarının dışına çıkarak ve kutsal metinlere tenkit kaidelerini uygulayarak özgür düşüncenin önünü açmışlardır. Dinî ve siyasî müesseselerin mahiyetini sorgulayan bu

⁷⁵ Paul Hazard, s. 22.

⁷⁶ Francis Bacon, The Advancement of Learning, London, J.M. Dent & Sons, 1915, s. 106.

⁷⁷ Reinhart Koselleck, Kavramlar Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 355.

düşünürlerin vardığı nokta, bunların asıl hedefinin insana vicdan, fikir ve hareket hürriyeti temin etmek olması gerektiğinde hemfikir olmuşlardır. Böylece insan, hayatının her alanında sahip olduğu bu yetkinlikle, kendi yaşamı üzerinde pasif kalmaktan çıkmış ve bir anlamda “esir” olduğu o halden kurtulmuştur.⁷⁸ Bu noktada akıl, bütün ferdî ve toplumsal meselelerin kendisine referansla çözüldüğü bir araç, bir tenkit melekesi haline gelmiştir. Aklın ilkelerine dayanarak evrensel nizamın kanunlarına uyan ve bunları kendi hayatında tatbik eden insan ise nihayetinde gerçek mutluluğa ulaşacaktır, ki bu insan eylemlerinin nihai gayesidir.⁷⁹

Aydınlanmanın en önemli temsilcilerinden Fransız yazar Voltaire (1694-1778,) aynı idealle özgürlükçü bir bakış açısını benimsemiş ve bunun Kıta Avrupası’nda temin edilmesinde büyük bir çaba göstermiştir. Önemli toplumsal ve entelektüel mücadeleleri başlatan Voltaire, dini fanatizm, batıl inanç ve zulme karşı doğrudan ve dolaylı olarak savunduğu fikirleriyle Fransız aydınlanmasının önemli figürlerinden biri olmuştur. Ancak Voltaire’in yaşadığı çağa baktığımız zaman, dine karşı eleştirel yaklaşımın hala büyük bir tabu olduğunu, dolayısıyla bu gibi görüşlerin kolaylıkla savunulabilecek bir zemine sahip olmadığını görmekteyiz. Nitekim Fransız Devrimi’ne kadar Kilise, yargılama ve ceza yetkilerini büyük oranda elinde tutmaya devam edecektir. Dolayısıyla tolerans derken Voltaire, Hristiyan Batı için pratik ve teoride uygulama alanı oldukça kısıtlı olan bir fikir sunmaktadır. Bu anlamda Voltaire’in düşünce sistemini oluştururken hangi kaynaklara dayandığını araştırmak, karşımıza onun yalnızca Batı’nın kendi kaynaklarını referans almadığını ve başka toplumların tecrübelerinden de istifade etmiş olabileceğini çıkarmaktadır. Voltaire özelinde yaptığımız Batı’da tolerans fikrinin teşekkülüne dair bu analiz, daha büyük ölçekte XVIII. yüzyıl İslam ve Batı dünyasının karşılaştırmalı olarak incelenmesiyle konuya dair alternatif bir bilginin imkanını sunmaktadır.

Nabil Matar, XVIII. yüzyılının, Batı toplumlarının İslam algısının dönüşümünde önemli bir zaman dilimi olduğuna işaret eder. Artık İslami metinlerin polemik anlamda incelenmesi yerine Müslüman toplumların sosyal ve tarihsel bağlamları dikkate alınmaya başlanmıştır. Çatışmacı yaklaşımdan İslam medeniyetinin kültürel unsurlarıyla açık bir etkileşime girilmesinde Türklerin rolü bu dönemde çok daha

⁷⁸ Paul Hazard, Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme, s. 155-157.

⁷⁹ Paul Hazard, age., s. 158.

baskındır.⁸⁰ Osmanlı İmparatorluğu'na ziyarette bulunmuş seyyahların, diplomatların, tüccarların yanında bu toprakları hiç görmemiş insanlar da Müslüman Türklerin kültür ve medeniyetlerine, dinî ve siyasî pratiklerine dair gözlemlerde bulunmuşlardır.

Aydınlanma dönemi düşünürlerinden Pierre Bayle ve Lessing'i bu anlamda ayrıca değerlendirmek önemlidir. Nitekim bu iki isim, yalnızca bir geçiş dönemi temsilcisi ve alışılmışın dışındaki felsefi önerileriyle Avrupa'nın düşünce sisteminde bir değişim sağlamamışlardır. Aynı zamanda onların yazdıkları, İslam ve Osmanlı medeniyeti ile olan irtibatları çerçevesinde bize, Müslüman kültürün hoşgörü anlayışının Avrupa'da nasıl bir etki oluşturduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bayle'in eleştirel rasyonalizmi ve Lessing'in dinsel çoğulculuk fikri bu anlamda hem çağdaşları hem de sonraki yüzyıllar için yeni bir bilginin imkanını sunar. Voltaire'in hoşgörü anlayışında bu iki ismin sunduğu akılcılığı ve çoğulcu din anlayışını görmek mümkündür.

Bayle'in hoşgörü anlayışında öne çıkardığı tutumlarını çalışmanın ilk bölümünde detaylı incelemiştik. O, Augustine'in beşinci yüzyılda sapkınlara ve inançsızlara karşı güç kullanımını haklı çıkarmak için başvurduğu İncil'in "onları içeri girmeye zorla" ayetinin, literal yorumundan ziyade akli tefsirini yapar. Tanrı'nın evrensel bir değer olarak tüm insanlığa bahsetmiş olduğu akıl yetisi sayesinde ahlaki olarak neyin iyi neyin kötü olduğunu idrak edebilir. İnsanları inanmadıkları bir şeye zorlamak yalnızca aklın temel prensiplerine aykırı olmakla kalmaz, aynı zamanda İsa'nın hakiki öğretileriyle tezatlık oluşturur. Bayle, İncil'in bu ayetinden yola çıkarak Katolik inancın dışında kalanlara Kilise'nin karşı güç kullanmasıyla büyük bir mücadele içine girdi. İnanıldığı hakikatin ispatına çalışan Bayle, tarihi olayların yanlış nakledilmesinin önüne geçmek adına tenkitçi bir yaklaşımla *Tarihsel ve Eleştirel Sözlük* adlı eserini yayınladı. Bu çalışmasının önemi, her türlü ilahiyat tartışmalarından çıkarak geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmesinde yatmaktadır. Akıl ve iman arasında bir sentez kullanarak ahlaki konularda insanları sorgulamaya teşvik etmesinin yanında, birçok ülkede heteredoks inancın yayılmasını da sağlamıştır.⁸¹ Hristiyan ve İslamiyet'i kıyasladığı bu eseri, Müslümanlara yönelik algıyı müspet yönde şekillendirdiği gibi, Batılıları birçok konuda İslam'ın kültürel unsurlarını da benimseye davet etti. Hoşgörü

⁸⁰ Nabil Matar, *İslam in Britain: 1689-1750*, Journal of British Studies, 2008, Vol. 47, No. 2. s. 284-285.

⁸¹ Paul Hazard, age., s. 131.

bu konulardan birisini oluşturmaktadır. İslam'ın uyguladığı hoşgörünün bir benzerine kendi topraklarında şahit olmadıklarını itiraf eden Bayle, birçok Batılıyı, İslam'ın insanları ölüm veya Hristiyanlıktan vazgeçmeye zorlayarak yayılan bir din olduğuna dair önyargılardan kurtarmanın gerekliliğine vurgu yapar.

Eğer Batılı prensler, Araplar ve Türkler yerine Asya'yı yönetmiş olsalardı, şu anda Rum Kilisesinden hiçbir kanıt kalmayacaktı ve onların Hristiyanlığa müsamaha gösterdikleri gibi Batılıların İslamiyet'e hoşgörü göstermeyecekleri kesin bir gerçektir.⁸²

Bayle'e göre Hristiyanlığın, İslami yönetim altında yok edildiğini varsayan Batılılar, tarihçilere daha iyi danışmış olsalardı karşılaşacakları manzaranın çok daha farklı olacaktır. Çünkü tarihsel hadiseler bunun tam tersini ortaya koyar. Türkler, Hristiyan Kilise'ye, Hristiyanların putperestlere veya birbirlerine gösterdiklerinden daha fazla hoşgörü göstermişlerdir. Hristiyanlar, İncil onlara zulmetmeyi yasakladığı halde bundan vazgeçmemişlerdir. Hristiyanların, Hindistan'da Brahmanlara uyguladıkları bunu açıkça gösterir. Orada bulunan rahipler dünyevi otoriteyi de aracı olarak kullanarak bir karar yayımladılar. Buna göre kırk gün içinde Hristiyan olmayı kabul etmeyen Brahmanlar ve ailelerinin mülklerine el konulup sürgüne gönderilecekler ve itaatsizlikleri kürek mahkumluğuyla sonuçlanacaktır.⁸³ Bayle böylesine bir barbarlığın hiçbir zaman İslami yönetim altında deneyimlenmediğini söyler ve şunları ekler:

Müslüman yöneticilerin hoşgörüsü, diğer dinlere Hristiyanlardan daha fazla insaniyet gösterdiklerini kanıtlar. Ayrıca, Yunan Kilisesi'ndeki muhtelif cemaatler, kendileriyle aynı inancı paylaşmayan Hristiyan kralların hakimiyetinde yaşamış olsalardı kısa bir sürede yok olacaktı.⁸⁴

Hristiyanlığın dinî politikasını eleştiren ve İslam'ın hoşgörüsünü kendi toplumları için örnek olarak gösteren bir başka Aydınlanmacı düşünür Alman Gotthold Ephraim Lessing'dir (1729-1781). Hümanizmin akılcı çizgisini ve hoşgörü idealini sürdüren Lessing, birçok düşünür tarafından Alman idealist felsefesinin önünü açan bir isim olarak kabul edilmiştir.

Bayle'in felsefesinde “doğal ışık/akıl” ilkesindeki vurgunun bir devamı niteliğinde, Lessing de aklın, Tanrı tarafından evrensel olarak insana verilmiş bir yetkinlik

⁸² Pierre Bayle, *An Historical and Critical Dictionary, Christianity and Mahometanism: Compared as to Toleration*, London, Printed for Hunt and Clarke, 1826, s. 315.

⁸³ Pierre Bayle, age., s. 316.

⁸⁴ Pierre Bayle, age., s. 317.

olduğunu ve bununla onun iyi ve kötüyü ayırabilme kabiliyetine sahip olduğunu vurgular. Onun için Kilise'nin öğretileri ve mucizeler bağlamında tarihin tesadüfi gerçekleri, aklın zorunlu gerçekleri karşısında bir delil teşkil etmez.⁸⁵ Hakikatin bilgisini elde etmede akıl, insana en büyük rehberliği sağlamaktadır. Onun çabası daha çok akıl perspektifinden inanç ve bilgi arasındaki uçurumu kapatma girişimidir.⁸⁶ Bu açıdan bakıldığında onun felsefesinde, dogmaların şekillendirdiği bir dünya yerine ahlakın esas alındığı, dinler arasındaki farkların azaldığı, hoşgörü ve sevginin domine ettiği bir dünyanın imkanını görürüz.

Din ve mezhep savaşlarının en yoğun yaşandığı XVII. yüzyıl Almanya'sında, hoşgörüye dair yaptığı çalışmalar ve insana olan vurgusuyla Lessing, Kilise üyeleri tarafından Hristiyanlığa ve onun temeli kabul edilen İncil'e art niyetli bir saldırgan olarak itham edilmiştir.⁸⁷ Tam da bu noktada düşünür, karşılaştığı sansür karşısında düşüncelerini halka duyurabilmek adına 1779 yılında "*Bilge Nathan*" isimli tiyatro eserini kaleme almıştır. Kilise'nin baskısı sonucunda toplumda, diğer din mensuplarına karşı oluşan önyargıları ve olumsuz imajları kırmayı amaçlayan Bilge Nathan, hem kendi zamanında hem de sonraki çağlarda ilham alınan bir eser olmuştur. Onun bu eserinde savunduğu hoşgörü anlayışı, toplumun yalnızca bir kesimine tatbik edilecek bir hoşgörü değildir. Yahudi, Müslüman, Hristiyan fark etmeksizin bütün insanlara dinî pratiklerini yapma hakkı veren ve ferdî hakları garanti altına alan bir hoşgörü anlayışını savunur.

Lessing'in, bu tiyatro eserine yazdığı önsözün ilk taslağında "Nathan'ın tüm pozitif dinlere karşı tutumu her zaman benim tutumum olmuştur" şeklindeki ifadesi onun din anlayışını doğru bir şekilde anlamamız için önemlidir.⁸⁸ Lessing, eserinin merkezine farklı dinî, kültürel ve toplumsal arka plana sahip üç ana karakteri yerleştirir. Yahudi bir tüccar olan Nathan, hoşgörülü ve adil bir Müslüman yönetici Sultan Selahattin ve Hristiyan Tapınak Şövalyesi ile Lessing, çatışma sembollerini bir araya getirmiş ve üç semavi dinin karakterleriyle, aynı dini değerleri paylaşmaktan ziyade önemli olanın müşterek insanî değerler olduğunu vurgulamıştır.

⁸⁵ Toshimasa Yasukata, *Lessing's Philosophy of Religion and the German Enlightenment*, Oxford University Press, New York, 2002, s. 67.

⁸⁶ Yasukata, age., s. 37.

⁸⁷ Yasukata, age., s. 19.

⁸⁸ Yasukata, age., s. 74.

XII. yüzyıl Kudüs'ün de geçen oyun, nihayetinde üç semavi dinin önderinin, dinsel farklılıkların üstesinden özgür düşünme ve manevi bir dayanışma ile nasıl geldiklerini ortaya çıkarır.⁸⁹ Hikayenin en dikkat çeken kısmı, üç dinin hangisinin hakikati temsil ettiğine dair Müslüman kral ve Yahudi tüccar arasında geçen diyalogtur. Lessing burada “üç yüzük” metaforu kullanır ve bununla üç monoteist dinin tarihsel bağlarını ve birliğini simgeleyen bir alegori sunar. Yahudi tüccar Nathan ve Sultan Salahattin arasında geçen diyalogda, Sultan, bilge olarak tasvir edilen Nathan'a hangi dinin hak din olduğunu düşündüğünü sorar. Nathan, “*Ben bir Yahudi'yim*” dediğinde Sultan, “*Ben de bir Müslümanım. Hristiyan da ikimizin arasında sayılır. Ama üç dinden yalnız biri gerçek olabilir,*” diye yanıt verir.⁹⁰ Sultan'ın ısrarı üzerine Nathan üç yüzük hikayesini anlatır. Bu hikayeye göre, eski zamanların birinde Doğu'da yaşayan bir ailede babadan oğula geçen çok kıymetli bir yüzük vardır. Yüzüğün sahibi olan adam, her birini eşit derecede sevdiği ve hepsinin de kendisine saygıyla davrandığı üç oğlu vardır. Aralarında bir ayırım yapmak istemeyen baba, bir zanaatkara gider ve her bir oğluna vermek üzere iki özdeş yüzük daha yaptırır. Adam öldüğünde oğullar, babalarının tahtının varisi olmak ister ve kendilerinde bulunan yüzükle çıkagelirler. Ancak gerçek yüzüğün kimde olduğunu kanıtlamak imkansızdır. Nathan'ın, “hemen hemen bizim gerçek dini bilmemiz kadar olanaksız” demesi üzerine Sultan, üç semavi dinin her yönüyle birbirinden farklı olduğunu söyler. Nathan, bu karşı çıkışa, dinlerin köklerinin aynı olduğunu vurgulamak üzere şunları ekler:

Ama yalnız üzerine kuruldukları esaslar bakımından böyle değiller. Çünkü hepsi öyküler üzerine kurulmuyorlar mı? Yazılı ya da anlatılarak gelen öykülere. Öykülerin de sadece sadakat ve inançla benimsenmeleri gerekmez mi? Öyle değil mi? Evet, kimin sadakatinden, inancından şüphe edilmez? Kendin gibi olanların değil mi? Kanından olduklarınızın değil mi? Çocukluğumuzdan beri bize karşı sevgilerini kanıtlamış olanlarınkinin değil mi? Aldatılmanın bizim için faydalı olacağı yerlerde bile, bizi asla aldatmamış olanlardan değil mi? Nasıl olur da ben, babama,

⁸⁹ Nathan adında Yahudi bir tüccarın etrafında şekillenmektedir. İş gezisinden döndüğü bir gece Nathan, kızı Recha'nın da orada bulunduğu evinde yangın çıktığını öğrenir. Bir Hristiyan Tapınak Şövalyesi, Recha'yı yangından kurtarır. Tapınak Şövalyesi, esir düştüğü bir esnada, vefat etmiş kardeşine benzerliğinden dolayı Müslüman hükümdar Sultan Salahattin tarafından serbest bırakılır. Olaylar geliştikçe Tapınak Şövalyesi, Recha'nın aslında Nathan tarafından evlatlık edinildiğini ve Yahudi olarak yetiştirilen bir Hristiyan kız olduğunu öğrenir ve Nathan'ın Recha'yı Hristiyan olduğu için kendisiyle evlendirmeyeceğini düşünerek bu sırrı açığa çıkarır. Kudüs patriği, Nathan'ın birini “tek hak din” kabul edilen Hristiyanlıktan döndürüp Yahudi olarak yetiştirdiği için yakılarak öldürülmesi gerektiğini söyler. Adaletiyle ve hoşgörüsüyle bilinen Sultan Şalahattin ise böyle bir cezayı kabul etmez. Nihayetinde Tapınak Şövalyesi ile Recha'nın kardeş oldukları ve Tapınak Şövalyesinin de Sultan'ın vefat eden erkek kardeşinin oğlu olduğu ortaya çıkar. Öykünün tamamı için bkz. Lessing, Bilge Nathan, çev. Hayrullah Örs, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

⁹⁰ Lessing, Bilge Nathan, çev. Hayrullah Örs, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 83.

senin babana inandığından daha az inanabilirim? Ya da bunun tersi? Benim dedelerimi yalancı çıkarmamak için, kendi dedelerini yalancılıkla suçlamayı isteyebilirim? Ya da tersini? Aynı şey Hristiyanlar için de böyledir. Değil mi?⁹¹

Lessing'in bu benzetmesi; diğer Aydınlanma düşünürlerinde de olduğu gibi, yalnızca dini hoşgörüye yönelik bir çağrıyı ifade etmez. Daha ziyade, onun hoşgörü noktasındaki görüşü, çoğulcu bir bakış açısını gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla onun bu benzetmesinin altında yatan teori, teolojik olmaktan ziyade etik temellidir. Ahlaki bir çağrıda bulunan Nathan, üç semavî dinin dayanak noktasının tarihsel olduğunu ve Yahudi, Hristiyan ve Müslümanların kutsal saydıkları değerlerin, kendi dinsel metinlerine dayandığını vurgular.⁹² Bu anlamda yukarıda da belirtildiği üzere, Lessing, tarihsel hakikatlerin, aklın zorunlu hakikatlerine bir kanıt oluşturmayacağını savunur. Onun bununla vermek istediği mesaj, ilahi vahyin toptan reddedilmesi değildir. Aksine önemli olan, üç büyük dinin de hakikat iddiasının eşit düzeyde değerlendirilmesini gerekli gören bir çoğulculuk fikridir. Ona göre her bir dinsel inanın tarihsel gerçekliği birbirinden farklı olacağından, "ötekine" dair tutumu belirleyen şeylerin önyargılardan ve üstünlük iddiasından uzak olması, toplumda gerçek bir hoşgörünün tesis edilmesini sağlayacaktır. "Üç yüzük" meselini burada ilginç kılan husus, Hristiyan Batı toplumunun bilinçaltında yatan İslamiyet algısına dair birtakım işaretler barındırmasıdır. Bu eserin sadece İslam ile alakalı olduğu anlamına gelmez. Ancak bu meselin sonunda Lessing'in Nathan'ın ağzında söylediği şu sözler, Aydınlanma döneminde İslam'a gösterilen takdirin bir yansıması olarak okunabilir:

Her biriniz yüzüğünü babasından aldığına göre; her biriniz kendi yüzüğünün gerçek yüzük olduğuna inansın. Belki de babanız, bir yüzüğün kayıtsız şartsız egemenliğini soyunun içinde artık daha fazla sürdürmek istememiştir! Hiç şüphesiz babanız sizin her üçünüzü de eşit sevmiştir. Birinizi gözetip ikinizi ezmek de istememiştir. Haydi bakalım! Her biriniz çıkarsız ve ön yargılardan arınmış sevginin peşinden koşun! Her biriniz yüzüğünün taşıdaki gücü göstermek için ötekilerle yarışın. Bu güce tatlılıkla, iyi geçinmekle, iyilik etmekle, Tanrı'ya içten bağlılıkla katkıda bulunsun.⁹³

⁹¹ Lessing, age., s. 88.

⁹² Newman, J. (1979). The Parable of the Three Rings in "Nathan der Weise". *Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal*, 12(4), s. 2. <https://doi.org/24777524>

⁹³ Lessing, age., s. 90.

Lessing, dini hakikatlerin insanlar tarafından erişilebilecek bir şey olmadığına dolayısıyla bu konuda yapılacak tartışmaların ancak dogmatik birtakım rekabetler doğuracağına inanır. Onun yerine, yukarıdaki alıntıda da belirtildiği üzere, Tanrı'ya samimiyetle teslim olarak ancak iyi işlerde insanların birbiriyle rekabet halinde olmasını teşvik eder. Lessing bu görüşlerini, dönemin din adamları ve misyonerlerinin de Kuran'la ilgili temel bir kaynak olarak kullandıkları İngiliz oryantalist George Sale'in (ö.1736), Kuran tercümesine dayandırdığı belirtilir. Kuran'ın "*Her birinize bir şeriat ve bir yol yol yöntem verdik. Allah dileseydi sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat size verdikleriyle sizi denemek istedi. Öyleyse hayırlı işlerde birbirinizle yarışın*"⁹⁴ ayetinin yansımalarını Lessing'in oyununda açıkça görmek mümkündür.⁹⁵

Bayle ve Lessing'in İslam dinine yönelik müspet yaklaşımları, İslam'ın asırlardır uyguladığı hoşgörü politikası ve ahlaki üstünlüğü, birçok Aydınlanma düşünürü tarafından da paylaşılmıştır. Voltaire'in İslam'a yönelik felsefi hayati boyunca inişli çıkışlı bir seyir gösterse de yaşamının son zamanlarında İslamiyet'in sosyokültürel unsurlarına karşı olumlu bir tutum benimsemiş, Hristiyanlıkla İslam'ı kıyasladığında İslam'ın çok daha mantıklı, doğal bir din olduğu neticesine varmıştır:

İslam, hiç şüphe yok ki Hristiyanlıktan daha makuldür. Onlar Yahudilerden nefret ederken bir Yahudi'ye tapmıyorlar. Yahudi bir kadına Tanrı'nın annesi demiyorlar. Üç Tanrı'nın bir olduğunu söyleyecek kadara aşırı bir küfre düşmüyorlar. Ve son olarak, tapındıkları Tanrı'yı yemiyorlar ve Yaratıcılarını edepsiz, ağzı bozuk kimselere emanet etmiyorlar. Tek bir kudretli Tanrı'ya inanmak tek öğretilerdir. İslam sade bir Teizm doğal bir din ve dolayısıyla gerçek bir dindir.⁹⁶

İslam yalnızca teolojik yönüyle değil, toplumsal ve siyasî düzeyde uyguladığı pratiklerle de Voltaire'in dikkatini çekmiştir. Voltaire, en büyük mücadelelerinden birisini, Hristiyanlığın ve Kilise'nin sürdürdüğü dinî tutuculuk ve fanatizmle vermiştir. Ancak İslam, hiçbir zaman Papalık gibi bir müesseseye ve Engizisyon gibi bir uygulamaya sahip olmamıştır. Dolayısıyla Avrupa'da, Hristiyan mezhepler arasında süren din savaşları İslam toplumlarının tecrübe ettiği bir durum değildir. Bu açıdan Voltaire, Hristiyan Batı'nın kurumsal din anlayışının ve toplumda tesis ettiği düzenin yerine İslam'ın ahlaki ve hürriyet esasına dayanan yönetim pratiğinin uygulanmasını

⁹⁴ El-Mâide, 48.

⁹⁵ Jan Loop, *Islam and the European Enlightenment, The History of Christian-Muslim Relations, Volume: 37 and Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, Brill, 2019, v. 37, s. 17-18.

⁹⁶ Jan Loop, age., s. 18-19.

teklif eder. İlerleyen kısımlarda Voltaire'in eserlerindeki İslam ve Türk algısının nasıl yansıtıldığına değineceğiz. Ancak öncelikle onun Kilise'nin dini taassubuna karşı hoşgörü fikri ile neyi talep ettiğini ve bunun Batı dünyası için nasıl bir yenilik oluşturduğunu anlamak için Voltaire'in kendi söylemlerini değerlendirmek yerinde olacaktır.

Tolerans kavramı, özellikle Voltaire'in son dönem yazılarında öne çıkan bir temel bir temadır. 1764 yılında yayımladığı Felsefe Sözlüğü'nde, fanatizm, zulüm, engizisyon, düşünce özgürlüğü gibi hoşgörüyle bağlantılı konularda birçok madde yayınlamıştır. Geleneksel Ortodoks inanca karşı keskin bir eleştiri getiren bu eserin tolerans maddesinde genel bir hoşgörü tanımı yapar: "*Nedir hoşgörü denen şey? İnsanlığın en güzel tarafı. Hepimiz zaafarla, yanılmalarla yoğrulmuşuz: birbirimizin budalalıklarını karşılıklı olarak hoş görelim, tabiatın ilk kanunu budur.*"⁹⁷ Ona göre toplumsal hoşgörünün temin edilememesindeki en büyük engel, her bir Hristiyan mezhebin kendi inancını mutlak hakikat olarak görüp bir başkasına dayatmasıdır. Ancak toplumda hoşgörüyü tesis edebilmenin birincil koşulu, Aydınlanma hareketinin de temel değerlerinden biri olarak kabul edilen aklın etkin bir şekilde kullanılmasıdır. Eğer akıl, insani eylemlerin tümünde etkili bir şekilde kullanılırsa, bütün dogma ve inançların birbirinden farklı olduğu anlaşılacaktır. İnsanlar bu farklılığı idrak ettikleri takdirde vicdan ile ilgili konulara müdahale etmemeleri gerektiğini anlayacaklar ve böylece toplumda her türlü inanç ve düşünceye yer açacaklardır. Dünyadaki felaketlerin bir kısmına, kafaları istibdat altına alan kimselerin sebebiyet verdiğini söyleyen Voltaire, gerçek mutluluğun ve sükûnun ancak herkesin fikirlerini serbestçe söylemesiyle mümkün olduğunu savunur.⁹⁸

Voltaire, İsa'nın Kutsal Kitapta birçok kere telkin ettiği hoşgörüye rağmen, Hristiyanlığı bütün dinler içerisinde en hoşgürsüzü olarak değerlendirir. Ona göre dünyanın hiçbir yerindeki yönetim, Hristiyanlığın bütün Avrupa'yı kana bulamasındaki gibi bir şiddeti uygulamamıştır. Dini zulmün hiçbir zaman kişiyi imana getirmediyi yine kendi tarihlerinde şahit oldukları hadiselerle dayanarak savunur. On altıncı yüzyılda yaşanan ve yirmi binden fazla Protestan'ın bir gecede katledildiği Aziz Bartholomeus katliamı tam da bu hoşgürsüzlük siyasetinin bir sonucudur.⁹⁹

⁹⁷ Voltaire, Felsefe Sözlüğü, c. 4, s. 201.

⁹⁸ Voltaire, Felsefe Sözlüğü, Düşünce Hürriyeti, c. 3., s. 187-191.

⁹⁹ Voltaire, Felsefe Sözlüğü, s. 205-206.

1763 yılında yazdığı *Hoşgörü Üzerine İnceleme* adlı eseri Voltaire'in bu konuya dair görüşlerini detaylandığı en önemli çalışma olarak kabul edilir. O bu çalışmasıyla konuya dair teorik bir çerçeve çizmekten ziyade baskıcı rejimlerin eleştirildiği ve buna yönelik gerekli düzenlemelerin talep edildiği bir vakıa çalışması olarak düşünülebilir. Onu böyle bir eser yazmaya iten şey Jean Calas vakasıdır. Nantes Fermanının iptalinden sonra XVIII. yüzyılda Fransa'da hala inançlarını gizlice yaşamaya çalışan Protestanlar vardı. Toulouse'da tüccarlık yapan Jean Calas da bunlardan biridir. Oğlunu, Katolikliği geçmesini engellemek için öldürdüğü iddiası üzerine Calas, ülkede patlak veren büyük bir adalet davasının öznesi haline gelir. Halkın fanatizmiyle daha da şiddetlenen olayın sonunda Calas birçok asılsız suçlamanın sonunda vahşice idam edilir. Bu olaydan sonra Voltaire, "IV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar süregelen yıkım, savaş ve kan dökmelerin Fransa'daki köklerinin bir tablosunu çizmek üzere"¹⁰⁰ bu eseri yazmaya koyulur.

Voltaire, tarihsel kayıtlara dayanarak hoşgörünün her zaman devletin çıkarına sonuçlar doğurduğunu, zulüm ve baskının ise ancak ahlak dışı eylemlere sebebiyet vereceğini savundu. Deist bir filozof olarak Voltaire, hiçbir zaman dinin bizatihi kendisinin hoşgörüsüzlüğü telkin ettiğini düşünmemiştir. Toplumda aşırı öfkeyi tetikleyen unsur, yanlış yorumlanmış Hristiyan dininin toplumun bir kesimi tarafından suistimal edilmiş olması ve dogmatik anlayışlardır. Ancak Avrupa'nın çehresi, özellikle Otuz Yıl Savaşlarına son veren Vestfalya Barışı (1648) bir nebze kadar toplumda vicdan özgürlüğünün tesis edilmesinin önünü açtı. Felsefi düşüncenin gelişmesiyle birlikte Avrupa toplumları üzerinde aklın etkinliği artmaya başlamıştır. Felsefe, "*fanatizm ve batıl inancın etkisiyle kana bulanmış elleri silahsızlaştırarak ve insan zihnini esirlikten kurtararak*" ilerlemeyi sağlamıştır.¹⁰¹ İnsanlar ne kadar aklın idaresine bırakılırsa orada erdem kök salar, anlaşmazlıklar çözülür ve herhangi bir harici gücün bile uygulayamadığı yasalara insanlar gönülden bir şekilde bağlanır.¹⁰²

Voltaire'in pozisyonu her zaman, her bir bireyin, doğru veya yanlış olsun, kendi vicdanının ve mantığının gerektirdiği inancı taşımasına izin verilmesi olmuştur. O bu açıdan hoşgörüyü doğal hukuka dayanan bir "insan hakkı" olarak değerlendirir. Beşerî hukuk ise ancak bu doğal hukukun evrensel ilkeleri üzerine inşa edilmelidir. Doğal ve

¹⁰⁰ Voltaire, *Hoşgörü Üzerine İnceleme*, çev. Erkan Ataçay, BilgeSu, Ankara, 2012. s. 19.

¹⁰¹ Voltaire, age., s. 26.

¹⁰² Voltaire, age., s. 33.

beşerî hukukun çerçevesi “*Sana yapılmasını istemediğin bir şeyi başkasına yapma*” ilkesi gereğince belirlenmelidir. Beşerî hukuk buna göre işletilmediği yani inandığı veya inanmadığı bir şeyden dolayı başkasına barbarca davranıldığı taktirde ortaya çıkacak olan manzara çok açıktır: Japonlar, Çinliler, Hintliler, Moğollar, Persler ve Türkler birbirlerini katledecekleri gibi hepsi beraber çok uzun zamandır birbirlerini yok eden Hristiyanların üzerine saldırırdı.¹⁰³

Bu anlayış doğrultusunda Voltaire, hoşgörüsüzlüğün ancak sivil düzeninin bozulmasına sebep olacağını söyler. Hakiki Hristiyanlık hiçbir zaman bunu telkin etmemiştir. İsa'nın öğretileri de hiçbir zaman Engizisyon zihniyetini uygulamamıştır. Nitekim İncillerde baskı ve zulmü meşrulaştıran çok az ifade yer alır. İsa'nın hoşgörüsü ve Luka İncilinde geçen “Onları içeri girmeye zorla” emri, asırlarca Kilise tarafından literal manasıyla yorumlanmış ve Engizisyonun en temel dayanağı olarak sunulmuştur. İsa'nın bunun dışında kalan çoğu öğretisi ılımlılığı, hoşgörüyü ve sabrı telkin ederken, tek bir ayete dayanarak kurulan bu hoşgörüsüzlük politikası ancak büyük bir çarpıtmadır.¹⁰⁴

Hoşgörü konusundaki çalışmalarında Voltaire, toplumda bunun temin edilebilmesi noktasında birtakım yöntemler sunar. Bunlardan en önemlisi, farklı inançlara alan yaratmak ve evrensel hoşgörü idealini Hristiyan dinî azınlıklara ve aynı zamanda Hristiyan olmayan topluluklara uygulamaktır. Çoğulcu din anlayışı, sanıldığığının aksine kaosu tetiklemez. Aksine bir toplumda ne kadar çok mezhep varsa, her biri insanlar için o kadar az tehlikeli hale gelir. Çok sayıda mezhep, tek ve büyük bir mezhebin baskınlığı gibi değildir çünkü toplumda dengeli bir güç dağılımı olur. Bu da her birinin kontrol edilebilir olmasını sağlar. İnsanların rızası ışığında oluşturulan adil yasalar, ayaklanmaları ve kargaşaları engeller, isyana teşvik etmeyi yasaklar. Hiçbiri diğerine üstünlük sağlama iddiasında bulunmaz. Böylece çoğulculuk toplumsal barışı ve hoşgörüyü temin eden en önemli araçlardandır.¹⁰⁵

Voltaire, hoşgörünün bir devlet politikası olarak Aydınlanmadan çok önce Avrupa dışındaki topluluklarda yerleşik bir hale geldiğini ve kolaylıkla toplumun bütün bireylerine uygulandığının farkındaydı. İçinde bulunduğu Fransız toplumuna ve genel

¹⁰³ Voltaire, age., s. 36.

¹⁰⁴ Voltaire, age., s. 93-96.

¹⁰⁵ Voltaire, age., s. 32.

olarak Avrupa'ya dair açık eleştirilerini de tam bu noktada dile getirmekten çekinmeyecektir. Her ne kadar Voltaire ve diğerlerinin çabaları sınırlı bir karşılık bulmuş olsa da insan haklarının kapsadığı her bir prensibin tatbiki mümkün olmamıştır. Yüzyılın son çeyreğinde, Vicdan Özgürlüğü Bildirgesi'nin ilan edilmesi, Fransa'da yaşayan Protestanlara, kendi inançlarını sürdürerek yasal olarak evlenme ve mülkiyet edinme gibi birtakım haklar sağlaması bakımından kayda değer bir aşamadır. Ancak Katolikliğin, krallığın tek hakiki dini olma idealini sürdürmesi, bunun dışında kalan hakların, kamuya açık askerî ve sivil pozisyonların yine kendilerine tahsis edilmesine sebep olmuştur.¹⁰⁶

Voltaire, Avrupa'nın bu konuda dünyanın geri kalanına ayak uyduramadığını ve geri kaldıklarını itiraf eder. Bugün Katolik Hristiyanlar, İsa'nın öğretilerinden uzak bir yaşam sürdürür. Hoşgörü Hindistan, İran, Çin, Japonya ve Türkiye gibi toplumlarda dinginlikle uygulanmış ve bu durum devletlerin siyasal yapılarında bir zarar oluşturmamıştır. "Amsterdam, Londra, Surate ve Basra borsalarında Müslüman, Yahudi, Çinli deist, Latin Hristiyan, Rum Hristiyan, Protestan Hristiyan ve Quaker Hristiyan birbirleriyle ticareti devam ettiriyorlar; kendi dinlerine yeni bir ruh kazandırmak için birbirlerini hançerlemiyorlar."¹⁰⁷ Odağını eski kavimlere, ilkel kabilelere ve hakkında çok az malumata sahip olunan dini cemaatlere çevirir ve onların hoşgörüyü nasıl uluslararası yasaların en kutsalı olarak gördüklerini dair birçok örnek sunar. Eski Yunanlar, Romalılar ve Yahudilerin olumlu pratiklerinden bahseden Voltaire, hiç kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu'nun dinî çoğulculuk ve hoşgörü uygulamalarına birçok eserinde atıfta bulunur. Felsefe Sözlüğü'nde tolerans maddesine yazdığı ekte Amerika ve Rusya İmparatorluğu'nda Türklerin yaptığı gibi tam bir vicdan hürriyetinin sağlanması durumunda bu toprakların sosyo-ekonomik açıdan nasıl bir gelişim gösterebileceğini tahayyül eder ve "Türlere kardeş gözüyle bakılması" gerektiğini söyleyerek şunları ekler:

Türk İmparatorluğu, hep aynı müsamahayı gösterdi. II. Mehmed, Konstantiniyye'yi zapt edince, Rumları puta tapar saymakla beraber, dinlerini değiştirmeye hiç zorlamadı. Her Rum ailesinin babası yılda beş veya altı écu (eski gümüş para birimi) vermekle bundan kurtuldu. Birçok vakıfları, birçok piskoposlukları muhafaza edildi; bugün bile, papa

¹⁰⁶ Denis Lacorne, *The Limits of Tolerance: Enlightenment Values and Religious Fanaticism*. New York: Columbia University Press, 2019. s. 38.

¹⁰⁷ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, Tolerans, c. IV., s. 201.

ömründe bir tek imam veya molla tayin etmediği halde, Türk padişahı hala rahipler, piskoposlar tayin ediyor.¹⁰⁸

Voltaire'in, Osmanlı'nın siyaset ve hükümet anlayışına dair değerlendirmelerini bulabileceğimiz bir başka önemli eseri *XII. Şarl'ın Tarihi*'dir. Bu öncelikli olarak Osmanlı'ya dair düşüncelerini yazmayı amaçladığı bir çalışma değildir elbette. Ancak Avrupa'daki çeşitli devletleri ve yönetim politikalarını anlatırken Osmanlı'ya yaptığı atıflar, Avrupalı bir düşünürün perspektifini yansıtması bakımından önemlidir. Nitekim bu eseri de bir tarihsel vesika ve biyografik bir çalışma olmanın ötesinde, ahlaki ve kültürel meselelere de değinen bir yönü olmasıyla incelenmelidir. Onu İsveç Kralı hakkında yazmaya iten birçok saik olmuştur. İngiltere'de bulunduğu esnada bu genç Kral hakkında kendisine aktarılan anılar, onun katılmış olduğu muharebeler ve fetih idealleri Voltaire için oldukça kapsamlı ve bir o kadar da ilgi çekici bir kaynaktı. Kralın fetih güzergahında bulunan çeşitli medeniyetler, farklı insanlar ve gelenekler Voltaire'e bir Aydınlanmacı düşünür olarak, ulusların yönetiminin nasıl ahlaki idealler çerçevesinde sürdürülmesi gerektiğini örneklemek açısından da ilgi çekicidir. Osmanlı İmparatorluğu bu anlamda XVIII. yüzyıl Avrupası için medeniyeti, dini ve kültürü açısından egzotik ve büyüleyiciydi. 1709 yılında Ruslara karşı yapılan Poltova Savaşı'nda yenilen Kral Şarl, Osmanlı Devleti'ne iltica eder. Burada mülteci konumunda bulunmasına rağmen, dönemin padişahı III. Ahmed tarafından kendisinin bütün ihtiyaçları karşılanır, İstanbul ile askerî ve diplomatik ilişkiler kurmasına olanak sağlanır. Voltaire'in bu süreci detaylıca naklettiği eserinde Osmanlı Devleti'nin durumuna dair verdiği bilgiler, Türklerin yönetim anlayışları, adalet sistemleri, dış siyaset anlayışları ve Müslümanların durumlarına yönelik malumatlar, Doğu'ya yönelik tarafsız ve müspet bir bakış açısı sunar.

Voltaire'in Kral Şarl'ın sığındığı Osmanlı Devleti'nin vaziyetini anlattığı bir bölümde, burayı adaletin hüküm sürdüğü, Sultan'ın himayesinde yaşayan "Müslümanların hayatlarından, servetlerinden ve hürriyetlerinden korkmadan derin bir emniyet içinde yaşadıkları" bir imparatorluk olarak tanımlar.¹⁰⁹ Eseri ilginç yapan Osmanlı'nın yalnızca kendi tebaasına hürriyet ve güvenlik içinde yaşama imkanı sunmakla kalmamış olmasıdır. Voltaire aynı zamanda Kral Şarl'ın hiçbir Hristiyan hükümdardan görmediği dostluğu Osmanlı idaresinden gördüğünü belirtir. Osmanlı'ya sığınan

¹⁰⁸ Voltaire, Felsefe Sözlüğü, c. IV. s. 318.

¹⁰⁹ Voltaire, XII. Şarl'ın Tarihi, çev. Nahid Sırrı. Hilmi Kitabevi, Ankara, 1939. s. 183.

yabancı hükümdarlara karşı gösterilen hürmet ve çeşitli takdimler “Türklerin bir şiarıdır.”¹¹⁰

“Mağlup ve firarî bir hükümdar için pek nadir bir keyfiyet olmak üzere Bender’de her şeye mebzulen malik bulunuyordu. Zira havayıcı gıdaiye bakımından ihtiyaçtan fazlasına sahip olmasından ve Osmanlı sehametinden yevmiye beş yüz ekü almasından başka Fransa’dan para temin ediyor ve İstanbul tüccarlarından istikrazlarda bulunuyordu,”¹¹¹ diyerek Voltaire, bu hürmetkarane karşılamanın yalnızca yöneticilerden değil halk tarafından da kendisine gösterildiğine işaret eder.

Voltaire’in yaşadığı çağ büyük toplumsal yıkımların, ahlaki krizlerin deneyimlendiği ve yaygınlaştığı bir çağdır. Dinsel bağnazlık, eşitsizlik ve hoşgörüsüzlük gibi toplumsal kötülüklerin yanında bir de 1755 tarihinde Lizbon’da yaşanan büyük tsunami ve deprem felaketiyle Voltaire, Tanrısal iyilik ve kötülük üzerine sorgulamalar yapar, yaşananları anlamlandırmaya çalışır. Tüm bu sorgulamalarını entelektüel bir zeminde ve biraz da hicivli bir üslupla 1758 yılında yayınladığı *Candide ya da İyimserlik*, adlı eserinde ortaya koyar. Voltaire bu eseriyle, XVII. yüzyıl Hristiyan filozoflarından Gottfried Wilhelm Leibniz’in (ö: 12716), Tanrı’nın “mümkün dünyaların en iyisini” yarattığı düşüncesini eleştirir. Leibniz, yaşanan bütün fiziksel, toplumsal ve ahlaki kötülüklerin, Tanrı’nın mutlak iradesiyle vücuda geldiğini ve O’nun ilahi planının bir parçası olduğunu savunur. Voltaire yarattığı *Candide* karakteriyle olaylar arasında neden-sonuç ilişkisini bulmak ve Leibniz’in iddia ettiği o mümkün dünyaların en iyisine ulaşmak için bir yolculuğa çıkar.¹¹²

Eser bir anlamda Aydınlanmanın da paradoksal işleyişini ortaya koyar. Lizbon’un büyük kısmını yıkan bu depremden sonra, toplumun akıl denecek insanları tarafından topyekûn bir yıkılışı önleme maksadıyla halka Engizisyon cezası uygulanır. Coimbre Üniversitesi’nin birkaç kişinin hafif ateşte yakılmasına karar kılması ve bununla yerin sarsıntısının engellenebileceği düşüncesi, batıl inançlar Avrupa toplumunda ne kadar etkin bir şekilde devam ettirildiğini göstermesi açısından önemlidir.¹¹³ *Candide*, mümkün dünyaların en iyisini bulmak gayesiyle Avrupa’nın birçok memleketini gezer ancak karşılaştığı her kötülük ancak karakterin şaşkınlığını ve yaşadığı dehşeti

¹¹⁰ Voltaire, age., s. 181.

¹¹¹ Voltaire, age., s. 186.

¹¹² Voltaire, *Candide ya da İyimserlik*, çev. Hüsen Portakal, Cem Yayınevi, İzmir, 2018, s. 47.

¹¹³ Voltaire, age., s. 61.

arttırır. Adil ve yaşanılabilir bir dünyanın imkanına olan inancını kaybeden *Candide*'in yolu, bütün arayışlarının nihayetinde Türkiye ile kesişir. Voltaire, insan çabasıyla dünyanın daha yaşanılabilir bir yer haline getirilebileceğini ve hakikatin bilgisini bir Türk'ün sözleri vasıtasıyla açığa çıkarır, ki bu başlı başına Avrupalı zihnin Osmanlı Devleti'ni ve Türkleri nasıl algıladıklarını göstermesi açısından incelenmeye değer ilginçliktedir.

Yolculuğun sonunda İstanbul'da bir dervişle karşılaşır. Ona dünyadaki bunca kötülüğün nedenini soran *Candide*, onun akıl hocası ve derviş arasında geçen şu diyalog, insanın fiziksel ve toplumsal kötülükler karşısındaki ahlaki motivasyonunun nasıl olması gerektiğinin örtük bir ifadesini sunar:

- Saygıdeğer Hoca, dedi *Candide*, dünyada çok korkunç kötülükler var.
- İyi ya da kötü, ne önemi var? yanıtını verdi derviş. Sultan hazretleri Mısır'a bir gemi gönderdiğinde içindeki farelerin rahat olup olmadıkları onun umurunda mı?
- Öyleyse ne yapmalı, dedi Panglos.
- Sesini kesmeli, dedi derviş.¹¹⁴

Voltaire'in derviş vasıtasıyla verdiği bu cevap, fiziksel kötülükler karşısında bir kayıtsızlık hali veya somut bir çözüm sunma girişimi değildir. Aksine pragmatist bir tutumla olaya yaklaşan Voltaire, kontrol edilemez fiziksel kötülüklerin insanlar tarafından bilinebilmesinin de imkansızlığına, dolayısıyla bunlara teslimiyet gösterilmesi gerektiğini vurgular.¹¹⁵ Toplumsal kötülüklerse insanların cahillikleri, zaafı ve bilinçli kötülükleriyle inşa edilir ve çözümü ise ancak yine insanların çabalarıyla mümkündür. Voltaire bu noktada alegorik bir anlatımla yine *Candide*'i bir başka yaşlı bir Türk ile tesadüf ettirir. İstanbul'da küçük bir çiftliği olan ve burada kendi mahsullerini yetiştiren yaşlı Türk, toplumsal ve ahlaki krizlere arkasını dönmüş ve kötülüğün merkezinde uzaklaşmıştır. Kendi bahçesini ekip biçen yaşlı Türk, kendisini ve ailesini üç büyük kötülükten kurtarmıştır böylece: “Can sıkıntısı, kötülük ve gereksinim.”¹¹⁶ Onun küçük ve mütevazı bahçesi medeniyetin iyileştirilmesi adına pratik bir fayda ve güvenceyle çalışan ideal bir toplum modelidir adeta. Model toplumların üyeleri olarak herkes, kendine tayin edilmiş görevleri en iyi şekilde

¹¹⁴ Voltaire, *age.*, s. 175-176.

¹¹⁵ Bottiglia, William F., and Marcus C. Levitt. "Candide's Garden." *PMLA* 66, no. 5 (1951): 721-722. Accessed July 4, 2024. <https://doi.org/459532>.

¹¹⁶ Voltaire, *Candide*, s. 177.

yaparak sosyal ve ahlaksal kötülüklerin azalmasına ve erdemin yaygınlaşmasına çalışacaktır.¹¹⁷

Voltaire'in bütün bu çalışmalarını göz önünde bulundurduğumuzda, onun birçok yerde, dolaylı ve doğrudan İslam dünyasına atıflarına rastlamak mümkündür. Özellikle Osmanlı Devleti, *Candide*'in Avrupa'nın hiçbir yerinde bulamadığı hikmeti İstanbul'da bir Türk'ün bahçesinde bulmasında olduğu gibi, ilerleyen insanlığın somut bir temsilini sunar. İdeal bir medeniyet tasavvurunun kaynağı olarak Türk'ün bahçesinde yapıp ettikleri, insan özgü erdemliliğin nasıl olması gerektiğini, sosyal kötülüklerin ancak insanın kendisine ve kendi ahlaki gelişimine odaklanarak sağlanabileceğini telkin etmesi açısından oldukça ilginçtir.

3.3. Voltaire'in Osmanlı'ya Yönelik Malumat Kaynakları

Avrupa'nın modernliğe giden yolculuğunda, genel toplumsal resme baktığımız zaman bunun sadece kendi iç dinamikleri neticesinde şekillendiğini söylemek eksik bir yorum olarak kalacaktır. Orta çağlardan beri süregelen anlayışta, Avrupa'nın inanç sisteminin değişmezliği ilkesi, din adamları tarafından da sık sık vurgulanan Hristiyanlığın evrensellik iddiası ile güçlendirildi. Ancak erken moderniteye doğru geldiğimizde Orta Çağ'ın dogmatik inanç sistemlerinin sabit ve değişmez olmadığı anlaşılmış oldu.¹¹⁸ Aydınlanmayla birlikte Hristiyanlığın, tek bir kişinin veya kurumun tekelinde olmadığı, aksine bireyler tarafından öğrenilip yaşanan bir inanç sistemine dönüştüğü bilinen bir olgudur. Bu dönüşümün mahiyetini anlayabilmek ve doğru bir tarihsel okuma yapmak ise Avrupa'daki genel toplumsal resme daha geniş bir bakış açısıyla bakmayı gerektirmektedir. Montgomery Watt'ın da işaret ettiği Müslümanların Avrupa üzerindeki etkisinin düşünülenden çok daha derin olduğu, Aydınlanma dönemindeki birçok Batılı düşünürün de takdiriyle çok daha fazla görünür kılınmıştır. Müslümanlar, erken modernitede Avrupa'daki genel toplumsal, kültürel ve siyasi resmin önemli bir parçasını teşkil etmektedir. Halil İnalçık, Osmanlı ve Avrupa tarihli kitabının önsözünde, Hristiyan Batı düşüncesinin, akılcı ve hümanist bir karakter kazanmasının Osmanlı tarihine yapılacak referanslarla açıklık kazanabileceğine çünkü bu iki medeniyetin tarihinin birbirinden bağımsız ilerlemediğine işaret eder.

¹¹⁷ Bottiglia, William F., and Marcus C. Levitt. "Candide's Garden, s. 722.

¹¹⁸ Hamish Scott, *Erken Modern Avrupa Tarihi: Kiliseler, İnançlar ve Mezhepler*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz. VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul, 2024. s. 347.

Dolayısıyla sıhhatli bir tarihsel okuma yapabilmek bu ikisini mukayeseli olarak incelemeyi gerektirir.¹¹⁹ Bu anlamda karşılaştırmalı medeniyet araştırmalarını önemli kılan hadise, XIV. asrın sonlarından itibaren doğuda bir dünya imparatorluğu olarak yükselen Osmanlı'nın varlığıdır.

Siyasi ve askeri düzeyde Avrupa konserine katılan Osmanlı Türkleri, Batılılar için İslam denilince tasavvur edilecek tabloda ilk karşılarında duran millet oldular. Artık İslam denince akla Türkler geliyordu. Osmanlı Devleti maddi manevi bütün varlığıyla daha önce hiçbir Müslüman devletin olmadığı kadar Avrupa'ya yakın bir konuma geldi. Avrupalı Hristiyan imparatorlar, Devlet-i Âliye'nin, bundan sonra diğer devletler gibi bir devlet sayılması kanaatine vardılar. Dolayısıyla, Hristiyanlığın, Orta Çağ'da sahip olduğu gibi bir dinî ideolojiyle hareket etmek yerine, geçici olarak kurulacak siyasî ve kültürel münasebetler ve entelektüel çabalarla Osmanlı İmparatorluğunu ve İslamiyet'i yakından tanıma gayreti içine girdiler.¹²⁰ Osmanlı elçilerinin Avrupa'yı ziyaretlerinin sonucunda gelişen siyasi ilişkiler, Osmanlı topraklarını ziyaret eden seyyahların, diplomatların ve tüccarların artmasıyla Doğu'ya dair birincil elden edinilen sahih bilgiler ve gözlemler Ortaçağ'ın peşin hükümlerinin bir kenara bırakılmasını sağlamıştır.

Erken modern Avrupa'yı, Osmanlı'nın kültürel, toplumsal ve yönetsel pratiklerini anlamaya yönelen zorunlu gerekçeler olmuştur. Nitekim Hristiyan Batı, din ve mezhep savaşlarıyla kendi içerisinde bölünmüş bir haldeydi. Dini hoşgörü, fikrî bağımsızlık ve ulusal kimliklere yönelik tartışmaların gündemde olduğu bu yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve İslamiyet, Rönesans'tan beri süregelen "Orta Çağ obskürantizmi"ne¹²¹ karşı bambaşka bir alternatif sunuyordu. Bu zamana kadar tek tip inanç dayatmaya çalışan monarşilerle yönetilen Batı Avrupalılar için Osmanlı İmparatorluğunun uyguladığı hukuki çoğulculuk ve dini özgürlük oldukça dikkat çekici bir durumdur. İslamiyet'in bu medenileştirici rolünden istifade etme cihetine giden Batılılar; Osmanlı'nın devlet modelini, dinsel hoşgörü uygulamalarını ve güçlü yönetim politikasını kendi siyasi teorilerini oluştururken referans olarak aldılar.

¹¹⁹ Halil İnalçık, *Osmanlı ve Avrupa: Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri*, s. 7-8.

¹²⁰ Maxim Rodinson, *Batı'yı Büyüleyen İslam*, çev. Cemil Meriç, s. 40

¹²¹ Maxim Rodinson, *age.*, s. 53.

İslam, Hıristiyanlığın aksine, birçok Batılı yazar tarafından rasyonel, akla uygun bir din olarak görülmeye başlandı. Bu rasyonellik, bu dinin inananlarını ahlaki bir yaşam sürmeye davet ederken aynı zamanda beden, duyu ve sosyal yaşamın tüm ihtiyaçlarına da hitap etmeyi ihmal etmiyordu. Osmanlı'daki bu gerçekliği gören Pierre Bayle, Voltaire, Lessing ve daha birçok isim, Marshall Hodgson'un da işaret ettiği gibi, Avrupa'da "geleneksel"den "rasyonel"e doğru yani modernleşmeye doğru dönüşümü başlattı. Hodgson, modernleşmeyle beraber bir toplumda filizlenen kültürel ve dinî unsurların canlılığını sürdürebilmesi için o toplumun sürekli bir gelişme içerisinde olması gerektiğini ifade eder. Ona göre artık her anlamda yenilenen ve dönüşen bir toplumda, belli başlı ihtiyaçların etkin bir şekilde karşılanması zorunludur. Bu noktada "rasyonelleşme" devreye girmektedir.¹²² Kozmopolit bir yapıya sahip olan İslam dünyası, kendi medeniyet havzasındaki bütün bu yenilikleri ve farklı unsurları koruyabilmek adına kurumlarında rasyonaliteyi sağlamak zorundaydı. Ancak Batı toplumlarında bu mümkün olmamıştır çünkü tek başına engizisyon fikri bile bu toplumun insanları için oldukça katı ve bunaltıcı bir sistem sunuyordu. Ancak İslam dünyasının toplumsal dinamikliği ve şer'i özerkliği, bu açıdan onun rasyonel kalmasını ve kendi içerisinde barındırdığı yeniliği her zaman muhafaza etmesini sağlamıştır.¹²³

Hodgson, İslam toplumunun bu özelliğinin erken modern dönemde çok daha belirgin olduğuna işaret eder. Nitekim İslam toplumu, on yedinci yüzyıla kadar Afro-Avrasya yarımküresinde en yaygın alana sahipti. İslam toplumu ve kültürünün bu merkezî, kozmopolit, eşitlikçi ve gelişmeye açık toplumsal yapısı, yarımküredeki diğer toplumlarla kurduğu münasebetler vasıtasıyla onlara evrensel bir incelik normu ve esnek bir siyasî saha temin etmiştir.¹²⁴ Hodgson, Müslümanların bu asırda sahip olduğu önemi ve bütün bir yarımkürede uyandırdığı etkiyi şu sözlerle ifade eder:

On altıncı yüzyılda Müslümanlar hem siyasi güç hem de kültürel yaratıcılık bakımından en üst noktaya erişmişlerdi. Bu durum özellikle Müslüman kültürünün merkezinde bulunan Bereketli Hilal ve İran için söz konusuydu. Bunun yanında Hindistan Müslümanları, bir dereceye kadar da Osmanlılar bu yükselişten paylarını aldılar... Mars'tan gelen biri Müslümanların siyasi gücünü ve kültürel ihtişamını görerek İslam'ın bütün

¹²² Marshal Hodgson, "Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek, çev. Ahmet Kanlıdere, Ahmet Aydoğan, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2001. s. 101.

¹²³ Hodgson, age., s. 105.

¹²⁴ Hodgson, age., s. 169.

insanlığa hakim olacağı inancına sahip olacaktı. Bu ihtişamın bazı eserleri sıradan bir Batılıya bile malumdur.¹²⁵

İslam'ın dini ve kültürel çoğulculuğunun köklerini Hz. Muhammed'in vahyine kadar geri götüren William McNeill, İslam'ın yükselişini, medeniyetler arası irtibatları arttırarak kültürel sınırları aşan bir dünya sisteminin canlanmasını olarak değerlendirir. McNeill, özellikle XI. yüzyıldan sonra İslam medeniyetinin Hindistan, Güneydoğu Asya, Avrasya stepleri, Avrupa ve Sahra Altı Afrika'ya kadar varan fetihlerle, geniş sınırları içerisinde farklı dini toplulukları barışçıl şekilde bir arada yöneten bir mozaik haline geldiğini söyler. İslam topraklarının sahip olduğu bu dini ve kültürel çoğulculuk bir problem teşkil etmediği gibi, Müslümanların Hristiyan, Yahudi ve diğer dini grupları hoş görmesini gerektiren Kuran hükümleriyle kurumsallaşmıştır.¹²⁶

Osmanlı İmparatorluğunun sınırlarının genişlemesine paralel olarak farklı dini ve kültürel unsurların bir arada yaşamaya başlaması, adil ve barışçıl bir yönetim düzeninin gerekliliğini de beraberinde getirmiştir. Bu anlamda millet sistemi, Osmanlı Devleti'nin XVI. asırdan itibaren muazzam yayılmasını müteakiben gittikçe kozmopolitleşen toplumsal yapısının ihtiyaçlarına bir cevap olarak okunabilir. Osmanlı Devleti, etnik ve dini açıdan farklı toplulukları barışçıl bir şekilde asırlar boyu bünyesinde barındıracak bir rejim uygulamayı tercih etmiştir. İslam devleti çatısında yaşayan veya çeşitli gerekçelerle yaşamayı tercih eden gayrimüslim topluluklar, İslam hukukunda "zimmî" yani "korunmuş" olarak tanımlanırdı ve bu kimseler kendi içlerinde aynı inancı, dini veya mezhebi paylaşan farklı milletlerden oluşurlardı.¹²⁷ Her ne kadar bu sistemde egemen millet Müslümanlar olsa da, Osmanlı yönetiminin altındaki diğer topluluklar da imparatorluğun dinî ve idarî yapısının önemli bir parçası olmuştur.

Osmanlı'nın millet sistemini hem dini hem de siyasi olmak üzere iki boyutta değerlendirebiliriz. Osmanlı'nın çok kültürlülüğün en önemli dinamiklerinde birini oluşturması açısından millet sistemi, Hodgson'ın da belirttiği gibi, en başta genişleyen imparatorluğun devamı ve istikrarı için kaçınılmaz bir uygulamaydı. Dini boyuttan meseleyi ele aldığımızda ise bu sistemin köklerini, çok kültürlülüğü savunan Kuran

¹²⁵ Hodgson, age., s. 171.

¹²⁶ McNeill, W. H. (1990). "The Rise of the West" after Twenty-Five Years. *Journal of World History*, 1(1), 1–21. <http://www.jstor.org/stable/20078455>

¹²⁷ Osmanlı Devleti'nin millet sistemine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Bilal Eryılmaz, *Osmanlı'da Birlikte Yaşama Politikası*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2019, s. 28-35.

ayetlerinin varlığında bulabiliriz ki, bunlardan en bariz olanı “Dinde zorlama yoktur” ayetidir.¹²⁸ Osmanlı’nın dayandığı hukuk sistemi şer’i hukuk sistemidir. Dolayısıyla millet sisteminin geliştirilmesindeki en önemli unsur, İslam hukukunun, dinî, kültürel ve ferdî her türlü hukukî hakkı koruma altına almış olmasıdır. İmparatorluk içerisinde mevcut etnik-kültürel çeşitliliğin korunması ve teşvik edilmesi bir anlamda da gayrimüslimlerin, Osmanlı’nın idari, ekonomik ve siyasi sistemine de entegre olmalarını kolaylaştırmıştır. Millet sistemiyle Müslüman olmayan tebaaya verilen haklar, Fatih Sultan Mehmed’in İstanbul’u fethiyle, evrensel bir imparatorluk ideali uyarınca yeniden organize edilmiştir. İmparatorluğun başkenti, padişah tarafından yayınlanan kanunlarla, çok sayıda gayrimüslim tebaayı temsil eden Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatin liderlerinin merkezi haline geldi. İnalçık, başka hiçbir Müslüman devletin böylesine bir sayıda gayrimüslim tebaaya sahip olmadığını ve Osmanlı’nın devlet yapısının İslam tarihindeki gayrimüslim cemaatler için yeni bir çağın başlangıcı olarak okunabileceğini vurgular.¹²⁹

Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Rum Patrikhanesinin ve din adamlarının durumuna dair mevcut arşivler, imparatorluk topraklarında yaşayan gayrimüslimlere sağlanan geniş yetkileri ve özgürlükleri ortaya koymaktadır. Fatih Sultan Mehmed veya II. Bayezid dönemine ait olduğu düşünülen, Rum Ortodoks Patriği Gennadios’a verilen şu berat, din adamlarına İslam hukuku ve Osmanlı devlet yönetimi kapsamında verilen yetkileri ve muafiyetleri göstermesi açısından önemlidir:

İmparatorluk beratı emri, Allah kıyamete kadar onu yürürlükte tutsun, şudur: Bu imparatorluk beratı sahibi olan ... adlı keşiş, imparatorluk hazineme ... miktarında filori (Osmanlı gümüş para birimi) hediye ettiğinden, ona başpiskoposluk makamını verdim. Bundan böyle orada, Tanrı’nın da 'Onları inandıklarında serbest bırak', emrinde olduğu gibi, ritüellerini daha önce yaptıkları gibi yapsın; seleflerinin yaptığı gibi bölgedeki rahipler, keşişler ve diğer Ortodoks Hristiyanlar üzerinde başpiskopos olarak yetkisini kullansın. ... Yine seleflerinin olduğu gibi cizye ve ulak gibi tüm olağanüstü yükümlülüklerden muaf olsun ve oradaki rahipler, keşişler ve Ortodoks Hristiyanlar onu başpiskopos olarak tanıyıp, makamının ona sağladığı yetkisinin altındaki tüm davaları ona getirsin.¹³⁰

¹²⁸ El-Bakara, 2/256.

¹²⁹ Halil İnalçık, *The Status of the Greek Orthodox Patriarch Under the Ottomans*, Turkish Review Quarterly Digest, c.6, s./30, Ankara, 1992, s. 25.

¹³⁰ Halil İnalçık, age., s. 30.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gayrimüslim tebaa, zimmî hukuk gereğince uygulanan bu millet sistemi sayesinde kültürel benliklerini muhafaza ederek topluma entegre edilmişler, ibadet ve fikir özgürlüğü, ekonomik ev sosyal haklar sayesinde imparatorluk boyunca varlıklarını sürdürmüşlerdir. Osmanlı'nın bu tür hoşgörü uygulamaları, her şeyden öte İslam toplumunun varlığını sürdürebilmesinin, içinde barındırdığı bütün maddi ve manevi unsurların ihtiyaçlarını dengeli bir şekilde temin ederek, medeniyetin sürekliliğini sağlayabilmesinin bir ön koşulu olarak görülmüştür. Nitekim XVI. yüzyıl Osmanlı alimlerinden ve devlet adamlarından Kınalızâde Ali Efendi (1510-1572), ahlak felsefesine dair kaleme almış olduğu meşhur eseri Ahlâk-ı Alâî'de, yapmış olduğu medeniyet tanımı, İslam medeniyetinin yapısını ve Osmanlı yönetim pratiğini öne çıkarmaktadır. “Temeddün” yani uygarlaşmanın niteliğine dair yaptığı tanımda Kınalızâde, Türklerin devlet idarelerine ve siyaset ahlaklarına dair asırlardır uyguladıkları pratiklerin teorik çerçevesini sunmaktadır:

Temeddün -ki tavâyif-i muhtelif ve ümem-i mütebâyinenin ictimâ'-ı âmm ve te'ellüf ü intizâmından ibârettir- mâdâm ki her tâyife mertebe-i lâyük ve menzilet-i muvâfıkında olup amel-i mahsûsa müştâgil olup mâl u câhtan müstahıkk olduğu mertebeye îsâl oluna. Mizâc-ı âlem bu temeddün sebebi ile i'tidâline vâsıl ve i'tilâlden berî vü sâlim olur. Ve ülfet -ki miyân-ı ashâb-ı devlette mün'akid olmuştur- kâyim olup ol ülfetin lâzımı olan galebe vü istîlâ dahi dâyim olur. Zîrâ mukarrerdir ki her devletin ibtidâsı bir tâyifenin ittifâk edip tezâhür ü te'âvünde beden-i vâhidin a'zâsı ve cesed-i mu'ayyenin eczâsı gibi olmakla olur, zîrâ her şahsın bir mikdâr-ı mu'ayyen üzere kuvveti vardır, ammâ mecmû' olup bir yere gelicek her biri kuvvetinden ziyâde olur.¹³¹

Kınalızâde, “temeddünün” yani medenileşmenin, çeşitli toplulukların (tavâyif-i muhtelif) ve milletlerin (ümem-i mütebâyine) bir araya gelmesi ve birbirleriyle uyum içerisinde yaşamasıyla sağlanacağına işaret eder. Osmanlı toplumunun nasıl organize olduğuna ve “medeniyet” anlayışının, bu organizasyonu nasıl sürdürdüğüne dair önemli bilgiler veren Kınalızâde, dünya düzeninin (mizâc-ı âlem), topluluk içindeki ittifak ve yardımlaşmalarla (tezâhür ü te'âvün) mümkün olduğunu söyler. Osmanlı'nın devlet teorisine dair önemli incelikler barındıran bu tanım, imparatorluk sınırlarında yaşayan bütün milletleri, bir beden parçalarına benzetir. Devletin başlangıcı, gücü ve devamlılığı, bir vücudun parçaları olarak görülen farklı milletlerin sağlıklı bir şekilde bir arada bulunmasıyla mümkündür. Nitekim, her bireyin belli bir kuvveti

¹³¹ Kınalızâde Ali Çelebi, Ahlâk-ı Alâî, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007, s. 473.

varken, onlar toplanıp bir araya geldiklerinde tek bir bireyin ortaya koyacağı kuvvetten çok daha fazlasını sağladılar. Osmanlı'nın bir devlet teorisi olarak asırlar boyu topraklarında uyguladığı bu pratik, sosyo-kültürel farklılıkları bir çatışma unsuru olarak görmemiş, aksine İslam medeniyetinin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde müşavirlik yapmış Fransız hukukçu Comte L. Ostrorog (ö. 1932), millet sistemini şu şekilde tanımlar:

Gayrimüslim inançlara karşı aşırı liberal bir ruh içinde, İslam hukuku sadece hoşgörüyü değil, Yahudi ve Hristiyanların dinî inançları içinde olduğu düşünülen herhangi bir şeye yoğun müdahale olmamasını da emrederdi. Aynı zamanda aile hukuku da koruma altındaydı, veraset ve intikal kanunu da İslam hukukuna göre, bu alan dâhilinde düşünülürdü. Sonuç olarak, Hristiyan ve Yahudilere bu konularda kendi kanun ilkelerine göre, karar vermek için tam özgürlük verilirdi; Türk yetkilileri gerektiği zamanlarda, yürütmeyi uygulamak için müdahale ederdi.¹³²

XVI. yüzyılda Balkan'da Kalvinist ve Üniteryen mezhepler arasında yaşanan bir dava, Osmanlı'nın topraklarını bu anlayış çerçevesinde yönettiğinin açık bir örneğidir. Teslis inancını reddeden Üniteryen bir vaiz, kendisini heretik olmakla suçlayan Kalvinist bir papazı tarafından idam edilir. İki mezhep arasında büyüyen tartışma daha sonra, dönemin Budin eyaletinin beylerbeyi Sokullu Mustafa Paşa'ya taşınır ve taraflar arasında hakemlik yapılması istenir. Gayri Müslim tebaaya kendi dini meselelerini yönetme hakkı veren Osmanlı idaresi, ancak talep edildiğinde müdahalede bulunur. Paşa'nın vereceği karar, sonraki yüzyıllar için İmparatorluğun kültürel, dinî, etnik ve hatta yasal olarak çoğulculuğu devam ettirdiğini göstermesi açısından önemlidir:

...hakiki inancı taşıyan biri olarak – ki siz bu inanca sahip değilsiniz – gerçek inançla ilgili size bir hukuk veya karar dayatamam. Bizim dinimiz gereğince Tek Tanrıya inananlar olduğu gibi, Tanrının üç kişilikten oluştuğu inancını taşıyanlar da vardır. Tanrı hiçbir imparatora, paşaya ve diğerlerine imanı yönlendirme yetkisi vermediği ve bunu tamamen kendisi yönettiği için, sizi bizzat kendim ne bir başka dine geçmeye zorlayabilirim ne de size bundan dolayı zulmederim. Kutsal Teslise inananlar bu inançta kalmalıdır, aksini iddia edenler de kendi inançlarını sürdürmelidir. Hiçbir dini mezhep bir diğerine ne fiili ne kavli zarar veremez. Eğer kim böyle bir şeye teşebbüs ederse işte o zaman ben gereğini yaparım. Macarların, Balkanların, Yahudilerin ve Hristiyanların Sultanı, kimseyi din değiştirmeye zorlamak niyetinde değildir. ...İşte tüm bu sebeplerden,

¹³² İhsan Yılmaz, "Çeşitlilik, Yasal Çoğulculuk, Osmanlı Yüzyıllarında Barış İçinde Birlikte Yaşama," Osmanlı Hoşgörüsü, ed. Kemal Karpat, Timaş, İstanbul, 2012, s. 121.

Papaz, senin kimseyi idam etme hakkın yoktur. Bu yüzden seni ve arkadaşlarını sadece 800 akçe vermeye cezalandırıyorum.¹³³

Osmanlı Devleti'nin bu yönetim yapısı ve her türlü dini düşünceye gösterdikleri müsamaha, XVI. ve XVII. yüzyıl Batılı düşünürlerinin de dikkatini çekmiştir. Kendi rejimleri altında baskı gören birçok Avrupalı yazar, Osmanlı rejiminin temel yapısını Hristiyanlara referans olarak göstermiştir. Osmanlı'nın gayr-ı Müslim tebaasını kendi yasalarına tabi kılma mecburiyetinin olmaması Hristiyan Avrupa için oldukça yabancı bir durumdur. Nitekim, 16. asra gelindiğinde Avrupa'nın genelinde hakim olan yasa "*cuius regio eius religio*" (kimin diyarı onun dini) idi. Bu hukuki ilkeye gereğince hükümdarın dini her ne ise halka da o empoze ediliyordu. Erken modern çağda Avrupa'da meydana gelen mezhep çatışmalarının fitilini de nitekim bu ilke ateşlemiştir. Osmanlı ise hiçbir zaman Otuz Yıl Savaşları gibi katastrofik bir durum yaşamadı. Zira en başından beri, imparatorluk topraklarında her bir gayr-ı Müslim elçi gerek kendisinin gerekse dindaşlarının özgürce ibadet edebileceği mabetlere, bir sorun yaşandığı takdirde bunu kendi yasal yargılama sistemlerinin gerektirdiği şekilde çözebilecekleri konsolosluklara sahipti. Bu Batı Avrupa'da evrensel hukuk düşüncesi çerçevesinde ancak asırlar sonra uygulamaya konabilecektir.¹³⁴

Osmanlı'nın hoşgörüyeye dayanan devlet politikası, XVI. yüzyıl Batılı siyaset teorisyenlerinden olan Jean Bodin'in (1530-1596) egemenlik anlayışının şekillenmesinde önemli bir etki oluşturmuştur.

Bodin'in yaşadığı çağ, Avrupa'da din savaşlarının ve zulmün en yoğun ve acımasız şekilde yaşandığı bir çağdır. Bodin için bir kimseyi inanmadığı bir şeye zorlamak kişiyi, inancını uygulamaktan ve geleneklerini yaşamaktan alıkoyarak iç huzursuzluğu sebebiyet vermektedir. Zorla yapılan ibadetin Tanrı'ya hoş gelmeyeceğini vurgulayan Bodin'e göre İslam, saf bir zihin ve gönülden bağlılıkla Tanrı'ya yönelmenin önemini vurgulayan ve hoşgörüyü bir norm olarak benimseyen tek dindir.¹³⁵ Ona göre İslam dininin öğretileri yalnızca insanın psikolojik ihtiyaçlarına ve eğilimlerine uygun olmakla kalmaz, aynı zamanda dünyanın her neresine gidilirse *gidilsin, herkesin*

¹³³ Orsolya Falus, An Example of The Religious Tolerance of The Ottoman Empire. The 'Dispute of Buda'- a Lawsuit from 1574, Nagyvarsány, Hungary, Yeni Türkiye Dergisi, 2017, c. 3, s. 154.

¹³⁴ Daniel Goffman, Osmanlı Dünyası ve Avrupa: 1300-1700, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 221-222.

¹³⁵ Anna Contadini, Claire Norton, The Renaissance and the Ottoman World, Ashgate Publishing, UK, 2013, s. 214.

üzerinde mutabık olacağı erdemli davranış kalıpları sunar. “Onlar [Müslümanlar], yalnızca tek ve ebedi olan Tanrı’ya en saf haliyle ibadette değil, aynı zamanda insanlık ve nezakette de tüm insanları açık ara önde bırakıyorlar.”¹³⁶ İslamiyet’e yönelik bu pozitif tutumunu birçok eserinde sürdüren Bodin, çağının en önemli gücü olan Osmanlı’yı ve onun tesis ettiği egemenlik sistemini de muhtelif şekillerde övmekten de geri kalmamıştır.

Bodin, “Devletin Altı Kitabı” adlı eserinde Osmanlı devletinin hoşgörünü şu sözleriyle takdir etmiştir:

Avrupa’nın büyük bir kısmına hükmeden Türklerin büyük imparatoru, yeryüzündeki her soylu gibi, dinini yüceltir ve gereklerini yerine getirirken kimseyi bunu yapmaya zorlamaz. Aksine, herkesin vicdanının gerektirdiği şekilde yaşamasına izin verir. Dahası, Pera’daki sarayında bile dört farklı dine – Yahudilik, Katoliklik, Ortodoksluk ve Müslümanlık – kendi inançları gereğinde birlikte ibadet etme özgürlüğü veriyor. Ayrıca, August’un Kudüsteği Yahudilere sadaka ve kurban göndermesi gibi, kendisine dua etmeleri için Athos dağının Hristiyan din adamları ve keşişlerine sadaka göndermektedir.¹³⁷

Osmanlı’nın hoşgörü politikası ve inanç hürriyetine dair uygulamaları, Hristiyan Avrupa tarafından birçok vesileyle takdir edilmiştir. Bu gerçeklik, erken modern dönemde, Southern’ın da belirttiği gibi, ilticaların artık Batı’dan Doğu’ya doğru gerçekleşmesiyle daha açık bir şekilde karşımızda durmaktadır.¹³⁸ Hoşgörüyü teolojik bir seçenek haline getirmek üzere İncil’in tekrardan yorumlanma ihtiyacı, dini çeşitliliğin toplumda bir kargaşa ve fitne çıkardığı fikrinden vazgeçiş, Osmanlı’nın devlet modeline yapılan referanslarla açıkça kendini ortaya koymaktadır. Nitekim Hristiyan Avrupalı biri için artık şu çok iyi bilinmektedir: Müslüman yöneticiler ve din adamları, hiçbir zaman kılıç zoruyla bir fikri benimsetme ve topraklarını yönetme amacıyla olmamışlardır. Avrupalılar için "öteki" olarak algılanan Müslümanlar artık aksine bir ilham kaynağı olarak görülmeye başlamıştır.¹³⁹

Müslümanlara ve İslam medeniyetine yönelik fikirlerin kaynağı noktasında bir araştırma yapıldığı takdirde bunun Aydınlanma öncesi dönemde başladığı görülecektir. Osmanlı’nın hoşgörü siyaseti, Voltaire’den çok daha Avrupalı düşünürler tarafından

¹³⁶ Anna Contadini, age., s. 216.

¹³⁷ Jean Bodin, Six Book of Commonwealth, Abridged and translated by M. J. Tooley, Basil Blackwell, Oxford, 1955, s. 144-145.

¹³⁸ Maxime Rodinson, Batı’yı Büyüleyen İslam, s. 158-160.

¹³⁹ Richard Southern, Orta Çağ Avrupası’nda İslam Algısı, s. 86.

fark edilmiş ve Batı'ya tanıtılmıştır. Avrupa'da yeni fikirlerin canlanması, eski kanaatleri yıkarak eşya hakkında yepyeni bir telakki oluşturdu. Bu yeni bilgi yalnızca zihinleri değil aynı zamanda vicdanları da harekete geçirmiştir. Paul Hazard, Hristiyan Batı'nın çehresindeki değişmeyi, XVI. yüzyılla birlikte Avrupalıların seyahat zevkindeki canlanmaya dayandırır. Hazard, İnsanlarda seyahat zevki daha kuvvetli bir hale geldikçe, dünyanın başka yerlerindeki insanların nasıl hayat sürdürdüklerini ve nasıl bir düşünüş tarzına sahip olduklarını öğrenme konusunda isteğin daha da arttığını söyler. “Burada her şeyden önce hayatı idare eden prensiplerde bir değişikliğin vuku bulunduğunu anlamalıyız.”¹⁴⁰

Bu Aydınlanma öncesi Batı toplumlarını düşündüğümüz zaman oldukça isabetli bir yorumdur. Kendilerini, tarihleri ve inançlarını üzerinde sorguya çekmeye hazır olan birçok kişi için seyahatlerle başka dünyaların gerçekliklerini ve hazinelerini ortaya koymuştur. Seyahat, der Paul Hazard, “*çeşitli ülkelerin değişik semaları altında her birine ait his ve intibaları kaydetme anlamına gelmiyordu. O günlerde seyahat örf ve adetleri, normları, felsefeleri, dinleri karşılaştırmak ev bir izafiyet kavramına ulaşmak, münakaşa şüphe etmek demektir.*”¹⁴¹

XVI. yüzyıl Avrupası'nın toplumsal krizlerine dair yenilikçi bir çözüm bulma gayesi taşıyan bu çalışmalar Batı'da bir gelenek haline gelmiştir. Bu literatürün Avrupa'nın düşünce ve kültür atmosferinin yenilenmesinde ilham verici bir etkiye sahip olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Zira bunlar Avrupa'nın kültürel çoğulculuk anlayışında, ahlaki göreliliğinde ve entelektüel zihniyetinin yeni bir ivme kazanmasında büyük bir katkı sağlamıştır. Dünyanın bütün memleketleri içinde özellikle Doğu, Avrupalılar için çok daha farklı bir öneme sahipti.

Hazard, Müslümanların, Hristiyan Batı'nın barbarca istilasının hüküm sürdüğü bir çağda düşünce ve kültürü diri tutan tek millet olduğunu vurgular. Tamamen uydurulmuş ve hakikat barındırmayan menkıbeler yerine Avrupalılar, İslam medeniyetinin kaynaklarına doğrudan başvurmuş olsalardı dünyanın geri kalan uygarlıklarından hiçbir anlamda geri kalmamış olduklarını anlayacaklardı.¹⁴² Bu seyahatler, Doğu'nun kendine has ahlak sistemi, hakikat ve mutluluk anlayışı, Orta

¹⁴⁰ Paul Hazard, Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme, s. 21.

¹⁴¹ Paul Hazard, age., s. 44.

¹⁴² Paul Hazard, age., s. 33.

Çağ Hristiyanlığının kendilerine sunduğu geleneksel ve çarpıtılmış İslam imajından çok daha farklı bir şey vaat ediyordu. Seyyahların, misyonerlerin, tüccarların ve diplomatların bireysel tecrübeleri, İslam topraklarındaki yaşamın hakikatiyle daha yakın ve doğrudan bir tanışıklığın sağlanmasına vesile oldu. İslam'a yönelik bu farkındalık, XVII. yüzyıl Doğu bilimcilerinden Adriaan Reland'ın şu ifadelerinde gerçeklik kazanır:

Müslümanlar, bizim düşündüğümüz kadar deli değildir. Mantık ve akıl bütün insanlığa eşit bir şekilde dağıtılmıştır. Asya, Afrika ve hatta Avrupa'da büyük bir yayılım gösteren İslamiyet'in, her zaman insana onları cezbetmeye hazır yüce bir hakikat görünümüyle hitap ettiğini ve birçok Hristiyan'ın düşündüğü kadar aptalca olmadığına kanaat getirdim.¹⁴³

Seyahat kültürüyle gelen yeni bilgiler, yoğunlaşan ticari faaliyetler ve diplomatik ilişkilerle Batılılar, memleketlerine döndüklerinde ilk olarak hürriyet, adalet, mülkiyet, din ve ahlak gibi hayati mevzuları münakaşa konusu yaptılar. Avrupa'da erken bir dönemde başlayan mezhepleşme hareketlerinin, toplumsal ve ekonomik krizleri tetikleyen etkisiyle, giderek artan sayıda insan hoşgörünün, devletlerin refahının ve gücünün asıl kaynağı olduğuna ikna olmaya başladı. Başka kültürlerin pratiklerini yakından deneyimlemek bu anlamda kendilerine örneklik oluşturdu. İslam ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dini çoğulculuk, din ve vicdan hürriyeti anlayışı üzerine çalışmaların artması bununla ilişkilendirilebilir. XVII. yüzyılda yaşamış ve Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunmuş seyyah George Sandys ve diplomat Paul Rycaut kendi memleketlerinde mevcut dinî ve siyasî bunalımların çözümlerini Osmanlı pratiklerine referansla çözüm sunan iki önemli şahsiyettir.

İngiliz seyyah George Sandys (ö. 1644), Hristiyan Batı'nın Osmanlı Devleti'nin yayılmacı politikasından dolayı "Dünya Terörü" olarak nitelendirildiği bir zamanda yaşamıştır.¹⁴⁴ Yaşadığı çağdaki Müslüman Doğu'ya ve İslamiyet'e yönelik olumsuz kanaatleri kendisi de bazı yerlerde taşımakla birlikte, Levant'ta gezip gördüğü bölgelerdeki dini farklılıklara karşı uygulanan hoşgörülü tutumlar, onun Osmanlı'yı bir örnek olarak sunmasını engelleyemeyecektir. Nitekim, Hazard'ın da vurguladığı

¹⁴³ Jan Loop, *Islam and the European Enlightenment*, s. 30-31.

¹⁴⁴ Bernadette Andrea, "Allah'ın Selamı Üzerine Olsun:" Osmanlı Ruhu, Erken Modern Dönemde Hoşgörü Modelleri ve Çok-kültürlülük Üzerine Çağdaş Tartışmalar", *Osmanlı Hoşgörüsü*, ed. Kemal Karpat, Timaş, İstanbul, 2012, s. 86.

gibi o yüzyıllarda seyahat, ülkelerin semalarını müşahede etme gibi keyfi bir amaç uğruna yapılmamıştır. Aksine seyyahlar, diğer medeniyetlerin pratiklerini de deneyimleyerek kendilerinde eksik olan bir şeyi tamamlamak ve alternatif uygulamaların imkanını gözlemlemek adına seyahat çıkarlardı. Sandys için de böyle bir amaç geçerliliğini elbette koruyordu. *A Relation of a Journey Begun* adlı eserinin başarısı ve çağdaşları olan Bacon ve Milton gibi birçok isim üzerindeki etkisi tam da bu açıdan değerlendirilebilir. Avrupa’da Katolik ve Protestanlar arasında devam eden çatışmalar, dinin geleceği konusunda birçok belirsizlik oluşturuyordu. Hristiyanlığın baskı ve zulümlerinin arttığı bir dönemde Osmanlı topraklarına yaptığı seyahatler, Sandys’in dini hoşgörü teklifinin en önemli referans noktasını oluşturuyordu.

Sandys’in hoşgörü bağlamında Osmanlı’ya yönelik ilk deneyimleri, imparatorluk topraklarında bulunan çeşitli Hristiyan kiliselere sağlanan ibadet özgürlüğüdür. Sakız adasının mevcut durumu hakkında Sandys şunları aktarıyor: “*Tüm ada artık Türkler tarafından yönetiliyor ve onların batıl inançları ile kirletilmiş durumda. Ancak Hristiyanların kiliseleri var ve onlar dini ibadetlerini özgürce sürdürüyorlar.*”¹⁴⁵ Yine Osmanlı’nın hakimiyetinde olan Gelibolu için de benzer gözlemlerde bulunmuş ve bu şehirde, birbiriyle barış içinde yaşayan Katolik, Yunan ve Ermenilerin bulunduğunu ve Sultan Süleyman tarafından kendilerine, kilise ve sinagoglarında ibadetlerini özgürce yapmalarına imkan verildiğini söyler. Sandys’e göre Osmanlı’nın muhtelif dini cemaatlere tanıdığı bu inanç özgürlüğü, yalnızca imparatorluğu bir uygulaması olarak düşünülmemelidir. Köklerini İslami prensiplerden alan din özgürlüğü kanunu, Halife Ömer’in Bizanslılara sunduğu bir ayrıcalık olarak, Osmanlıların İstanbul’u fethinden sonra idari teşkilatlarında ve yönetimlerinde örnek aldığı anlayıştır.¹⁴⁶

Paul Rycaut, 1667-1678 yılları arasında İzmir’de İngiliz büyükelçisi olarak görev yapmıştır. Türkiye’de yaptığı görev boyunca kişisel tecrübelerine dayanarak birçok önemli eser kaleme almıştır. *The Present State of the Ottoman Empire* (Osmanlı İmparatorluğu’nun Halihazırının Durumu) ve *The Present State of the Greek and Armenian Churches* (Yunan ve Ermeni Kilisesi’nin Durumu) onun en temel iki eseri olarak gösterilir. Her ne kadar eserlerinde Türk karşıtı söylemler ve İslamiyet’e yönelik bir takım olumsuz kanaatlere rastlansa da eserlerinde Osmanlı

¹⁴⁵ George Sandys, *A Relation of a Journey Begun*, Londra: Printed for W. Barrett, 1621, s. 14.

¹⁴⁶ Bernadette Andrea, age., s.

İmparatorluğu'nun adaletine ve dini hoşgörüsüne dair çok açıkça atıflar görmek mümkündür. Dünya üzerinde birçok devletin Osmanlı'dan bu konuda etkilendiğini söyleyen Rycout, *The Present State of the Ottoman Empire*'de Osmanlı hoşgörüsünün İslami bir prensip olarak benimsendiğini kabul eder. Bu hususta hoşgörünün kaynağı olarak Kuran'a atıfta bulunan Rycout, İslam peygamberi Hz. Muhammed'in muhtelif Hristiyan cemaatlerle yaptığı anlaşmalara değinir.¹⁴⁷ İslam'ın yeni bir din olarak kendinden önceki Hristiyanlık ile ittifaklar yaptığını ve barış teklifleriyle geldiğini, hakimiyetleri altına aldıkları bütün yerlerde tüm dinlere geniş bir tolerans gösterdiğini ifade eder. İslam'ın, Hristiyanlığın kutsal saydığı değerlerine ve inandıkları peygamberlere saygı gösterdiğini ve bunun Müslümanların barış içinde yönetimi sağlayacak en iyi politika aracını olduğunu fark eden Rycout şunları söyler:

Hristiyanlıkla bir ittifak kurmuş gibi göründüler. Muhammed'in kendisi bizzat Kuran'dan şunları söylüyor: "Ey kafirler, ben sizin taptığınıza tapmıyorum, siz de benim taptığıma tapmıyorsunuz. Siz kendi yasalarınızı gözetin, ben de kendi yasalarımı gözeteceğim." Onun Hristiyanlığa olan hoşgörüsünün daha ileri bir garantisi ve dünyaya niyetinin ne onlara zulmetmek ne de dinlerinin kökünü kazıtmak olmadığını bildirmek için onlarla bir anlaşma yaptı.¹⁴⁸

Rycout, Osmanlı yönetimi altında yaşayan Hristiyanların durumuna dair yorum yapmadan önce Kilise'nin inanç düzenindeki katılığını ve makul kabul edilemeyecek birçok öğretinin peşinden ısrarla gittiklerini eleştirir. Kral'ın emriyle yazmış olduğu *The Present State of the Greek and Armenian Churches*' eserinde Yunan Kilisesi'nin durumunu şu şekilde aktarır:

Yunan Kilisesi'ne gösterilen derin hürmet, en ince detaylarda bile onun geleneklerine ve doktrinlerine sıkı bir teslimiyete ve bağlılığa yol açar. Kilise'nin inanç uygulamalarında herhangi bir değişiklik veya tahrifata tolerans gösterilmez. ... Çoğu rahip, bana ayinlerinin gereksiz yere uzun olduğunu, antik pagan dönemlerden kalan ve şuanda dinlerine entegre ettikleri birçok batıl gelenek ve törenlerinin olduğunu itiraf etse de, bunların değiştirilmesi veya düzeltilmesi konusunda hala tereddüt ediyorlar.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Paul Rycout, *The Present State of the Ottoman Empire*, London: J. Starkey and H. Brome, 1670. s. 98-102.

¹⁴⁸ Paul Rycout, *age.*, s. 99

¹⁴⁹ Paul Rycout, *The Present State of the Greek and Armenian Churches*, London:Printed for John Starkey, 1679, s. 19.

Türkler hakkında pozitif bir bakış açısına sahip olmasa da Rycout, Osmanlı topraklarında, hükümdarın dinine muhalif olan dini cemaatlerin her zaman hoşgörüyü karşılandığını, kamusal alanlarda varlıklarını gizlemeden sürdürme imkânı sağlandığını da gizlemeyecektir.

Rycout'a göre hoşgörü, Türklerin fetih politikasının önemli bir parçasıdır. Din ve vicdan hürriyeti, imparatorluğun fethedilmesinde Hristiyan tebaanın boyun eğmesine ve Müslüman yönetime uyum sağlamalarına kolaylık sağlayacaktır. Türker'in hoşgörüsü, dinin kurucusu Muhammed'in öğretileriyle ve Osmanlı hükümdarlarının Hristiyan tebaasına garanti ettiği ayrıcalıklarla her zaman uyumlu olmuştur.

Osmanlı hakimiyetindeki Hristiyan dini, bir caydırıcılık bulutu altında acı çekse de şükürler olsun ki çoğu yerde özgür bir şekilde ve kamusal olarak icra edilmesine izin veriliyor. Ayrıca meslekleri ne olursa olsun herkese, özellikle de Tanrı'nın hizmetine adanmış olan din adamlarına Müslümanlar büyük bir saygı gösteriyor.¹⁵⁰

İstanbul'un fethinden itibaren, Osmanlı Devleti'ne yönelik yapılmış buna benzer daha birçok gözlem vardır. Türklerin gittikleri yerde uyguladıkları siyaset, bireysel hak ve özgürlüklere dair tanıdıkları haklar birçok Batılı düşünürün hayranlığını cezbetmiş ve Hristiyanlara örnek olarak sunulmuştur. İslamiyet onlar için akla aykırı herhangi bir şeyi müdafaa etmemiş, dolayısıyla da ahlaki manada da toplum hayatının her türlü ihtiyacını cevap vermeyi amaçlayan, medenileştirici rolü olan bir öğreti sunmuştur. Bu, Osmanlı topraklarını ziyaret etmiş seyyah, diplomat ve tüccarların çekinmeden ve hatta hayranlıkla itiraf ettikleri bir gerçekliktir. Hristiyan hakimiyeti altında yaşayan birçok milletin ve etnik grubun varlıklarını kaybederken Türklerin adil ve insancıl yönetimi altında çoğalmışlar, gelişmişlerdir.

¹⁵⁰ Paul Rycout, age., s. 20-21.

BÖLÜM IV

SONUÇ

Bu araştırma, XVIII. yüzyıl Hristiyan Batı Avrupa tarihinde tolerans fikrinin teşekkül sürecini ve Osmanlı Devleti'nin toplum yapısının ve yönetim pratiklerinin bu süreçte olan etkisini değerlendirmektedir. Avrupa'da düşüncenin teşekkülüne dair yapılan çalışmalara baktığımız zaman Osmanlı'nın kültür ve medeniyet unsurlarının Batı'nın düşünce sistemi üzerindeki belirleyici etkisinin sınırlı bir şekilde yansıtıldığını görmekteyiz. Dahası, Batı'nın Osmanlı'ya yönelik algısının Orta Çağ'dan beri menfi tutum taşıdığı gibi bir düşünce söz konusudur. Ancak XV. asırda İstanbul'un fethi ile Osmanlı Devleti'nin Hristiyanlık aleyhine genişlemesi ve bir dünya imparatorluğu haline gelmesiyle Batı'nın İslam medeniyetine, onun kaynaklarına ve Müslümanların yaşam pratiklerine dair bilgisi artmış; siyasi, ticari, kültürel ve ekonomik alanda çoğalan münasebetler Müslümanların düşünce sistemlerine yönelik merakın da artmasına sebebiyet vermiştir. Batılı seyyah, diplomat ve tüccarların objektif müşahedeleri sonucunda kendine dair yeni bir imaj geliştirmiş, hakikat anlayışını şekillendirmiştir.

Osmanlı'nın Batı Avrupa üzerindeki etkisi, devletin hangi milletten ve etnikten olursa olsun bütün tebaasına uyguladığı hoşgörü politikasında daha belirgin bir şekilde açığa çıkmaktadır. Nitekim din ve vicdan özgürlüğü, Hristiyanlık tarihinde oldukça problematik bir durumdur. Hristiyanlığın ilk çağlarda devletin resmi dini olmasıyla başlayan ve erken modern Avrupa tarihine kadar uzanan dönemde Katoliklik, tek bir Hristiyan kültürünü tüm kıtada hâkim kılma ideolojisini sürdürmüş ve bu anlayış çerçevesinde Orta Çağ'da Engizisyon mahkemelerini resmi bir kurum haline getirmiştir. Ancak XVIII. yüzyıl Aydınlanma dönemine gelindiğinde Katolik Kilise'nin baskı ve zulmünün, dini fanatizmin ve dogmaların sorgulanamaz gerçeklikler olduğu inancı cesur bir şekilde eleştirilmeye başlanmıştır. Artık birçok Batılı düşünür, inanç ve düşünce hürriyetini garanti altına alacak sistemin hoşgörü ve dini çoğulculuk fikriyle mümkün olabileceğini savunmaya başlamıştır.

Ancak Aydınlanma öncesi döneme kadar tolerans uygulaması, Avrupa topraklarında teorik ve pratikte tecrübe edilmemesine rağmen, birçok Batılı düşünür, bütün inançlara

yönelik hoşgörülü yaklaşımın kendi topraklarında da uygulanabilecek bir imkân olarak değerlendirmişlerdir. Bu anlamda çalışmanın da odak noktasını oluşturan Fransız Aydınlanmasının önde gelen isimlerinden Voltaire'in tolerans fikrinin şekillenmesinde, Osmanlı ve Müslümanların varlığının, Batı'nın kültür ve medeniyet unsurlarının şekillenmesinde ve bilgiyi inşa etmesindeki müspet katkısına işaret etmektedir. Voltaire için hoşgörü, tabiatın ilk kanunudur. Hoşgörü her zaman bir devletin çıkarıdır, ancak hoşgörüsüzlük ancak sivil düzenin bozulmasına sebep olabilir. Asırlar boyu Hristiyanlar için bir çözüm olan engizisyonun, bir dönemden sonra yalnızca sorun haline gelmesi ve din savaşlarını tetiklemesi bundan kaynaklanmaktadır. Voltaire, hoşgörünün bir toplumda temin edilebilmesinin ancak farklı inançlara alan sağlanmasıyla ve evrensel bir hoşgörü idealinin toplumun tüm bireylerine temin edilmesiyle mümkün olabileceğini savunur. Voltaire'in bu konuda İslam'a ve Osmanlı toplumuna doğrudan ve dolaylı şekillerde eserlerinde atıf yapması, Osmanlı Devleti'nin o dönem yazılan Batılı eserlerde olumsuz bir temsil oluşturmadığını göstermektedir. Aksine bu, İslam medeniyetinin objektif müşahedesinin, polemiksel bir zeminden çıktığını ve Müslüman toplumların sosyal ve tarihsel bağlamlarının dikkate alındığının bir göstergesidir. Nitekim Voltaire hoşgörünün mümkün ve kendileri için de gerekli olduğuna dair inancını, Osmanlı topraklarında bunun bir gerçeklik olarak mevcut olmasına dayandırır. Bu konuda kaleme aldığı *Hoşgörü Üzerine İnceleme* adlı eserinde şunları dile getirir:

Sınırlı çevremizden çıkıp dünyamızın geri kalanını incelemeliyiz. Türk Hükümdarı (le grand seigneur), farklı dinden yirmi milleti barış içinde yönetir; iki yüz bin Yunan, Konstantinopolis'te güven içinde yaşar. ...Bu İmparatorluk, Jakobitler, Nasturiler, Monotelitlerle doludur; Kıptiler, Aziz Jean Hristiyanları, Yahudiler, Zerdüştler, Hindular vardır. Türk yıllıklarında, bu dinsel topluluklar tarafından kışkırtılan tek bir isyan yoktur.¹⁵¹

Bu aşamada çalışmanın son kısmında Voltaire'in Osmanlı'ya yönelik malumat kaynaklarının neler olabileceği değerlendirilmiştir. Burada karşımıza erken modern dönem Avrupa'da yaşamış Fransız düşünür Pierre Bayle, Alman idealist felsefesinin önemli temsilcilerinden Lessing, Osmanlı topraklarında diplomat olarak bulunmuş İngiliz Paul Rycaut ve George Sandys gibi isimler karşımıza çıkmaktadır. Bu isimler

¹⁵¹ Voltaire, *Hoşgörü Üzerine İnceleme*, s. 27-28.

yalnızca çağdaşları üzerinde değil aynı zamanda kendilerinde sonra gelen birçok Aydınlanmacı düşünür üzerinde de etki uyandırmıştır.

Pierre Bayle, *Tarihsel ve Eleştirel Sözlük*'te Hristiyanlık ve İslamiyet'i kıyasladığı bir bölümünde İslam'ın uyguladığı hoşgörünün bir benzerine kendi topraklarında şahit olmadıklarını itiraf eder. Hristiyanlığın, İslami yönetim altında yok edildiğini iddia eden Batılıların, tarih araştırmacılarına gereği gibi danıştıkları takdirde karşılaşacakları manzaranın çok daha farklı olacağını söyler. Avrupa'nın, Türkler yerine Batılılar tarafından yönetilmiş olmaları durumunda bugün hiçbir Rum Kilisesinden eser kalmamış olacağına değinir. Alman düşünür Lessing de bu noktada aynı ideali sürdürür. Dini çoğulculuğun bir devletin refahını arttıran bir sistem olduğunu savunduğu tiyatro oyunu *Bilge Nathan*, yaşadığı toplumda oldukça ses getirmiştir. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'in farklı şekillerde temsil edildiği tiyatro oyununda Sultan Salahattin, Kudüs'ü adilane bir şekilde yöneten ve bütün inançlara hoşgörüsüyle yaklaşan bir Müslüman yönetici olarak tasvir edilir. Osmanlı topraklarında yaşamış ve diplomat olarak görev almış Paul Rycaut ise, *The Present State of the Greek and Armenian Churches* adlı eserinde Osmanlı yönetimi altında yaşayan birçok muhtelif inanç mensubundan bahseder. Ona göre hoşgörü Türklerin fetih politikasının önemli bir parçasıdır. Bu sadece diğer dinlerin yönetime itaatıyla sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda Hristiyanlar bu anlayış karşısında Müslümanlara büyük saygı duymuşlardır. İngiliz seyyah George Sandys, *A Relation of a Journey Begun* adlı eserinde Osmanlı'nın muhtelif dini cemaatlere tanıdığı inanç hürriyetini över. Osmanlı'nın İstanbul'u fethinden sonra diğer dinlere sağlanan hoşgörü politikasının köklerinin İslam'ın ilk halifelerinden Hz. Ömer'in, Bizanslılara sunduğu din özgürlüğü kanunundan geldiğine vurgu yapar.

Bu çalışmada, bütün bunlara temas edilmesindeki maksat yalnızca Voltaire ve diğer Aydınlanmacı düşünürlerin toleransla alakalı fikirlerine yön veren bilgi vasıtalarını sunmak değildir. Daha geniş bir perspektifte konuya yaklaştığımız zaman, medeniyet araştırmalarında ve karşılıklı yapılacak Doğu-Batı çalışmalarında, Batı düşüncesinin teşekkülünde Osmanlı'nın ve Müslümanların etkisinin çok daha derinlere tekabül ettiğini göstermektir.

REFERANSLAR

- Andrea, Bernadette. "Allah'ın Selamı Üzerine Olsun:" Osmanlı Ruhu, Erken Modern Dönemde Hoşgörü Modelleri ve Çok-kültürlülük Üzerine Çağdaş Tartışmalar", Osmanlı Hoşgörüsü, ed. Kemal Karpat, Timaş, İstanbul, 2012.
- Armstrong, Karen. *Jerusalem: One City, Three Faiths*. New York: Ballantine Books, 1996.
- Bacon, Francis. *The Advancement of Learning*. London: J.M. Dent & Sons, 1915.
- Batuhan, Hüseyin. *Batı'da Tolerans Fikrinin Gelişmesi*. Anıl Yayınevi, İstanbul, 1959.
- Bayle, Pierre. *An Historical and Critical Dictionary: on these words of the gospel, Luke XIV. 23. 'Compel them to come in, that my house may be full'*. London: Printed for Hunt and Clarke, 1826.
- Bayle, Pierre. *The Philosophical Commentary*, ed. Knud Haakonssen, USA: Liberty Fund, 2005.
- Bodin, Jean. *Six Book of Commonwealth*. Oxford: Basil Blackwell, 1955.
- Bridges, John Henry. *The Life and Work of Roger Bacon*. London: Williams & Norgate. 1914.
- Bottiglia, and Levitt. "Candide's Garden." *PMLA* 66, no. 5 (1951). 718-733.
- Cobban, Alan. *The Medieval Universities: Their Development and Organization*, London: Methuen Publishing, 1975.
- Contadini, Anna. *The Renaissance and the Ottoman World*. UK: Ashgate Publishing, 2013.
- Çelebi, Kınalızâde Ali. *Ahlâk-ı Alâ'î*. Klasik Yayınları, İstanbul, 2007.
- Demirci, Kürşat. "Engizisyon." *TDV İslam Ansiklopedisi*, 11: 238-241.
- Duby, Georges. *The Age of the Cathedrals: Art and Society, 980-1420*. Chicago: University of Chicago Press, 1981.
- Erceylan, Evren. "Arabic Into Latin: 10th – 12th Centuries Translations in Europe", Yüksek Lisans Tezi, İbn Haldun Üniversitesi, 2017.
- Erdem, Hüsameddin. "Deizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 9: 109-111. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2010.
- Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı'da Birlikte Yaşama Politikası*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2019.

- Falus, Orsolya. “An Example of The Religious Tolerance of The Ottoman Empire. The ‘Dispute of Buda’- a Lawsuit from 1574, Nagyarsany, Hungary.” *Yeni Türkiye Dergisi*, 2017, 3: 150-155.
- Goffman, Daniel. *Osmanlı Dünyası ve Avrupa: 1300-1700*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014. Denis Lacorne. *The Limits of Tolerance: Enlightenment Values and Religious Fanaticism*. New York: Columbia University Press, 2019.
- Görgün, Tahsin. *Osmanlı Düşüncesi*, TireKitap, İstanbul, 2020.
- Hazard, Paul. *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*. çev. Erol Güngör, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1994.
- Hobson, John M. *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*. çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.
- Hodsgon, Marshall. *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*. çev. Ahmet Kanlıdere, Ahmet Aydoğan, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2001.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı ve Avrupa: Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri*. Kronik Yayınları, İstanbul, 2017.
- İnalcık, Halil. “The Status of the Greek Orthodox Patriarch Under the Ottomans.” *Turkish Review Quarterly Digest*, c. 6, s./30, Ankara, 1992. 23-49.
- Jordan, William Chester. *Europe in the High Middle Ages*. London: Penguin 2001.
- Kant, Hüseyin. *Aydınlanma Nedir?* çev. Mehmet Barış Albayrak, Albaraka Yayınları, İstanbul, 2021.
- Koselleck, Reinhart. *Kavramlar Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 355.
- Lambert, Malcolm. *Orta Çağ'da Dinsel Sapkınlıklar*, çev. Erdem Gökyaran, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- Lecler, Joseph. *Toleration and Reformation*. London: Longmans, 1960.
- Lessing, Gotthold Ephraim. *Bilge Nathan*. çev. Hayrullah Örs, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- Loop, Jan. “Islam and the European Enlightenment.” *Christian-Muslim Relations, a Bibliographical History*, Brill, 2019, 37: 16-34.
- Matar, Nabil. “İslam in Britain: 1689-1750”. *Journal of British Studies*, 2008, Vol. 47, No. 2. s. 284-300.
- McClory, Robert. *Power and The Papacy: The People and Politics Behind the Doctrine of Infallibility*. USA, 1997.
- McNeill, W. H. (1990). “The Rise of the West” after Twenty-Five Years.” *Journal of World History*, 1(1), 1–21.

- Newman, Jay. (1979). "The Parable of the Three Rings in "Nathan der Weise". *Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal*, 12(4), 1-8.
- Nicol, Donald. *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium*. New York: Cambridge University Press, 1979.
- Rycaut, Paul. *The Present State of the Greek and Armenian Churches*. London: Printed for John Starkey, 1679.
- Rycaut, Paul. *The Present State of the Ottoman Empire*. London: J. Starkey and H. Brome, 1670.
- Rodinson, Maxim. *Batı'yı Büyüleyen İslam*. çev. Cemil Meriç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022.
- Roland Destanı*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2022, Yapı Kredi Yayınları.
- Rubenstein, Richard. *Aristotle's children: How Christians, Muslims, and Jews Rediscovered Ancient Wisdom and Illuminated the Dark Ages*. USA, 2003.
- Said, Edward. *Oryantalizm*, çev. Nezih Uzel. İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1988.
- Saint Augustine. *The Works of Saint Augustine: Letters 1-99*. Translated by Roland Teske, edited by John E. Rotelle, vol. 1, part II, New City Press.
- Sandys, George. *A Relation of a Journey Begun*. Londra: Printed for W. Barrett, 1621.
- Scott, Hamish. *Erken Modern Avrupa Tarihi: Kiliseler, İnançlar ve Mezhepler*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz. VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul, 2024.
- Southern, Richard W. *Orta Çağ Avrupa'sında İslam Algısı*. çev. Ahmet Aydoğan, Yöneliş, İstanbul, 2000.
- Torrey, Norman. *Les Philophes: The Philosophers of the Enlightenment and Modern Democracy*. New York: Capricon Books, 1961.
- Vasiliev, Alexander A. *History of the Byzantine Empire, 324-1453*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1952.
- Voltaire. *Candide ya da İyimserlik*. çev. Hüsen Portakal, Cem Yayınevi, İzmir, 201
- Voltaire. *Felsefe Sözlüğü*. çev. Lütfi Ay, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1946, c. 4.
- Voltaire. *Hoşgörü Üzerine Üzerine İnceleme*. çev. Erkan Ataçay, BilgeSu, Ankara, 2012.
- Voltaire. *XII. Şarl'ın Tarihi*. çev. Nahid Sırrı. Hilmi Kitabevi, Ankara, 1939.
- Yasukata, Toshimasa. *Lessing's Philosophy of Religion and the German Enlightenment*. New York: Oxford University Press, 2002.

- Yılmaz, İhsan. “Çeşitlilik, Yasal Çoğulculuk, Osmanlı Yüzyıllarında Barış İçinde Birlikte Yaşama,” Osmanlı Hoşgörüsü, ed. Kemal Karpat, Timaş, İstanbul, 2012.
- Wallace, E. Gregory. *Justifying Religious Freedom: The Western Tradition*, Penn State Law Review, 2009.
- Watson, Peter. *Fikirler Tarihi: Ateşten Freud’a*. çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.
- Watt, Montgomery. *İslam’ın Orta Çağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*. çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Bilgesu, 2013, Ankara.
- Weber, Max. *Sosyolojinin Temel Kavramları*. çev. Medeni Beyaztaş, Efkâr Yayınları, İstanbul, 2004.
- Wilken, Robert Louis. *Liberty in the Things of God: The Christian Origins of Religious Freedom*. Yale University Press, 2019.
- Zagorin, Perez. *How the Idea of Religious Toleration Came to the West*. Oxford: Princeton University Press, 2003.